

БІБЛІОТЕКА
НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА
імені
ШЕВЧЕНКА
у Львові

6/95

41131/6.

196

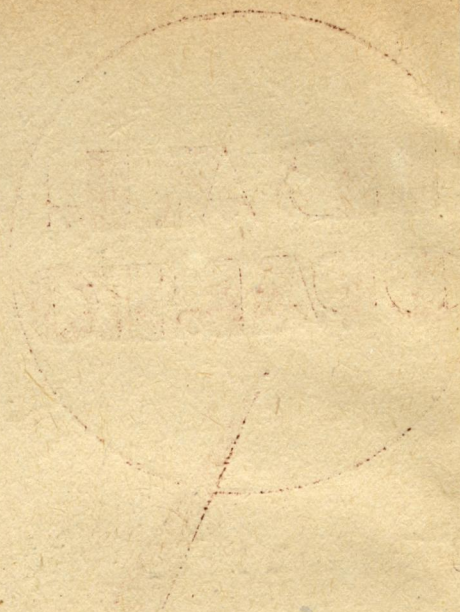

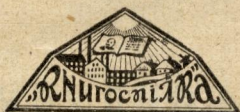
III
В
О
Р
И

6

КНИГОСПИКА

2 of

ІВАН ФРАНКО

ТВОРИ

До друку виготовив
І. ЛИЗАНІВСЬКИЙ

За загальною редакцією ~~С. ПРАХОВИЧКА~~

„КНИГОСПІЛКА“

31744/6

ІВАН ФРАНКО

ТВОРИ

т. VI

З БУРХЛИВИХ ЛІТ

ОПОВІДАННЯ

41131/6

„КНИГОСПІЛКА“

Львівська філія
бібліотеки ім. Шевченка

На замовлення Книгоспілки
виготовило до друку
й видрукувало
Кооперативне
В-во РУХ

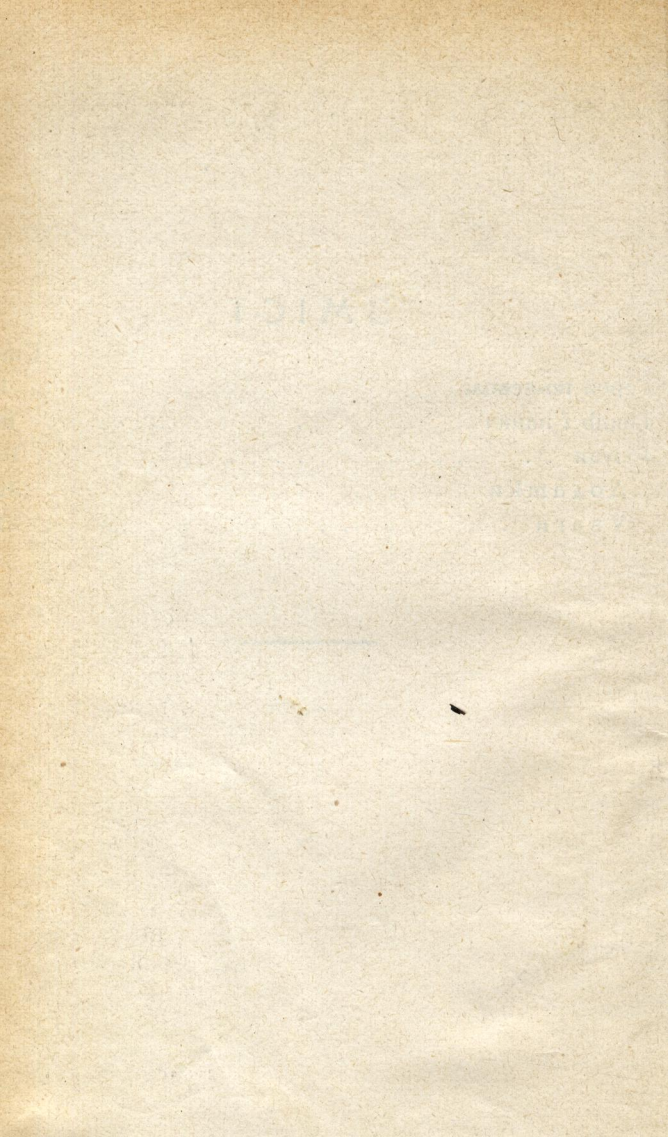
Львівська філія
Бібліотека

Львівська бібліотека
АН УРСР
№ 31 745

З БУРХЛИВИХ ЛІТ

З М І С Т

	Стор
Герой по-неволі	1
Гриць і панич	69
Різуни	181
Додатки	215
Уваги	231

ГЕРОЙ ПО-НЕВОЛІ.

I.

Старий возний львівського магістрату, в мундирі гвардіста народного, в чемерці з вишнево-червоними вилогами, в чоботях із морщеними халявами й при шаблі тихенько відчинив двері до канцелярії ц. к.¹⁾ державної бухгалтерії. Тісна, подовгаста кімната зі склепленою стелею понула в півсмерку; була ще ледве дев'ята година зрана, та й день 1 листопада 1848 року був хмарний і понурий, якийсь неначе сердитий. У канцелярії було тихо; вся вона мала вигляд великого сімейного гробу, а чорні дерев'яні бюрка, поставлені в два ряди по при головні стіни з невеличкими відступами, нагадували два ряди старих, струпішілих домовин. Возний окинув зором канцелярію, немов шукав чогось; його підсліпуваті очі зразу не добачили нічого, і він уже хотів вернутися, а може й замкнути канцелярію, коли нараз в однім купі коло бюрка щось заворушилося. Не довіряючи

¹⁾ Ц. к.—цісарсько-королівської, назва державних установ в був. Австрії.

своїм очам старий наставив уха й почув виразно тихий, монофонний скрип пера, що звільна повзало по папері.

— Чи то ви, пане Калинович? — запитав він, обертаючися в той бік, відкинув скрип.

— Я. Добрий день вам, пане Згарський, мовив Калинович, обертаючися до дверей і закладаючи перо за вухо.

— Я думав, що в канцелярії нема нікого, мовив Згарський, входячи до канцелярії та зачиняючи за собою двері.

— Небагато й помилилися, — мовив, усміхаючися Калинович. — Бачите, я сам. Прихожу пункт о сьомій, нема нікого. Роздягся, сів до роботи, думаю: ось-ось поприходять. Ба ні, минуло чверть години, ба й пів, ба й три чверти, а оце вже вибила й дев'ята, а наших панів як нема, так нема в канцелярії. Що це значиться, пане Згарський?

— Що це значиться? — повторив якось значучо Згарський. — Гм, або я знаю...

— Адже-ж сьогодні не свято? — непевно всміхаючися, мовив Калинович.

— Та ні. В календарі свята нема.

— Ну, але, може, яке народове?

— Або я знаю! — таємничо мовив Згарський, махнувши рукою. І схиляючися до Калиновича, додав по тихо:

— Свята нема, але здається, буде празник.

— Який празник?

— Не знаєте?

— Що маю знати? Нічого і нічого не знаю.

— Не читали газет?

— Ет, що я там буду в газетах вичитувати! Лаються, деруться, верещать, а все те пусте.

— Ну, нераз і в полові зерно буває. А ну погляньте ось тут! Нашу газету все-таки треба-би читати.

І він з таємничим виразом виняв із кишені зложене вчетверо число часопису «Gazeta Powszechna, godło Poster» з дня 30 жовтня. Калинович розгорнув число й почав перебігати його очима, а шимчасом Згарський глядів йому в лице, всміхаючися під сивим усом і похитуючи головою.

По кількох хвилях Калинович відложив газету на бік і поглядаючи на возного, запитав із виразом розчарування:

— Ну, і що-ж? Усе стара січка.

— Так? Не знайшли нічого надзвичайного?

— Надзвичайного? — пропягнув Калинович і, немов не вірячи своїм очам, почав ще раз перебігати шпальти газети.

— Ні, не можу добачити нічого такого, — мовив нарешті, знов кладучи газету на бюрko.

— А ну прочитайте оце! — мовив возний, тикаючи пальцем на сам кінець нумеру, де грубими літерами було надруковано:

UWIADOMLENIE.

Wydział główny miasta Lwowa wyznaczył z grona swego komisję bezpieczeństwa, porządku publicznego i gwardyi narodowej, której to komisji zadaniem jest czuwać nad bezpieczeństwem i porządkiem publicznym i użyć wszelkich środków do tego celu

пrowadzących. Члѣнковѣ тѣй комисіи для одрѣзання в разѣ потреби носити бѣда́ якѡ ознаку зовнѣтрянѡ встѣгѡ бѣла́ з кокарда́ у накрывцѣ глѡвы і картѡ легитимаци́йнѡ. Ка́ждѡ мѣшканець Льво́ва чѣй ста́лы чѣй часѡвы ма́ тѣй комисіи́ лѡб по́јединчѣм члѣнко́м бу́ти по́слѣзным і до іх постановленія за́стосѡва́ти се́ 1).

Калинович читав цю заяву зразу якось недбало, півголосом, та чим далі доходив у її тексті, тим повільніше, уважніше та виразніше відчитував поодинокі слова. Кінцеві ледве видувив із себе, мовби його груди привалено тяжким каменем.

— Пане Згарський, — мовив він, пильно вдивляючися в лице возного, — бііітєся бога, а це що значить?

— Ви, пане рахмістре, розумна голова, вченіша від мене, — мовив Згарський, усміхаючися сам задоволено. — То може мені випадало-би прийти до вас та й сказати: пане рахмістре, будьте ласкаві, вясніть мені, що це значить?

— Не жартуйте! — мовив запурбованим голосом Калинович. Адже це... це...

— Понюхайте, чим воно пахне?

1) Повідомлення. Головний заряд міста Льво́ва назначив зі свого складу комісію безпеченства, публічного порядку і народової гвардії. якої то комісії задачою є сторожити безпеченства і публічного порядку і вжити всіх засобів, що ведуть до цієї цілі. Члени цієї комісії для відрізнєння в разі потреби будуть носити, як зверхню ознаку, білу стрічку з кокардою на накривттю голови і легітимаци́йнѡ картку. Ко́жний мешканець Льво́ва, чи постійний чи тимчасовий, мусить слухатися цієї комісії чи окремих її членів і до їх ухвал пристосуватися.

Калинович якось механічно притулив газету до носа й раптовим зараз відкинув її геть.

— Пахне революцією! Comité du salut public! «Użyć wszelkich. W razie potrzeby... Każdy mieszkaniac stały czy czasowy ma być posłusznym... диктатура! czuwać nad bezpieczeństwem i porządkiem¹⁾ — а від чого-ж поліція, гвардія народова? І хто власне нарушує спокій і безпеченство? Проти кого звернене вістря цієї постанови?

Калинович підсунув окуляри високо на чоло і глянув зі свого крісла вгору на Згарського, що стояв обік нього й також дивився на газету.

— Не знаєте, проти кого? Хто нарушує спокій? Не читали газет? Там у кожному номері по десять раз повторяють, що всьому винно цісарське військо.

— Значить, против нього — —

— Не чули, у нас уже не лише своє військо, але й свій комендант, генерал Вибрановський, іменованій головним комендантом гвардії на весь край.

— Ну, я це знаю. Певна річ, коли що до чого, то на брак генералів не будемо жалуватися, коби лише рядові вояки були, — з гіркістю мовив Калинович. — Але від генеральства пана Вибрановського до цього кроку головного виділу ще досить далеко. Чого вони хочуть? До чого пруть?

¹⁾ Комітет публічної охорони! Вжити всіх засобів... В разі потреби... Кожний мешканець постійний чи тимчасовий мусить слухатися... Спорожити безпеченства й порядку.

— Ой, пане рахмістре! — Якось на пів сердито, на пів жарпливо мовив Згарський, — як-же ви помалу рахуєте! А не читали перед кількома днями оцього?

І він із другої кишені своєї чемерки видобув інший нумер тої самої газети, з датою 28 жовтня, і показав йому підчеркнений червоним олівцем уступ на першій стороні:

Organizujemy się wedle ostatnich dzisiejszej rewolucyi zasad, a w chwili wzburzeń społecznych niech nam zawsze przewodniczy myśl jedna i wspólna — Polska demokratyczna!¹⁾

— Ну що? — Хіба це не виразно? — спитав возний, спишуючи голос.

— Polska demokratyczna! — буркотав тимчасом Калинович. Ну, а ми з вами Русини, то що з нами буде? Ми й демократи, та про те як то нам смакуватиме та Polska demokratyczna? От іще й Польски гомової нема, а вас старого не питали, чи ви Поляк чи Русин, а вперли в польську ліберію, ще й рогатівку на стару голову настромили.

— Ага, а як не хочеш, то марш зі служби на старі ліпа! — додав возний.

— Отож! А я 14 марта, підчас перших збіговищ писнувся вулицею та й слухаю, мало не оглухну, всі ревуть: Niech żyje Polska!²⁾ А мене дурного підкусило крикнути: „Най живе Русь!“ Йой, мамінко! Як накинуться на мене! Паличками, кулаками!

¹⁾ Організуймося на останніх основах нинішньої революції, а в хвилі суспільних взривів хай нам завжди буде провідником думка одна і вспільна — демократична Польща!

²⁾ Хай живе Польща!

Zdrajca! Jak on smie¹⁾! Ледве я живий виврався. Оп тобі Polska demokratyczna! Та й тепер; комісію встановили очевидно для польських революційних цілей і зараз наказують, що кожний мусить її слухати? А як я не хочу ані Польщі, ані революції?

— То ви ворог bezpieczeństwa i porządku publicznego²⁾, — відповів в'їдливо возний. — А в такому разі на гак із вами!

Калинович довго мовчки дивився на старого, потім якось мимовільно, з виразом переляку на лиці, оглянувся довкола, й завваживши цілковиту пустку в кімнаті, перелякався ще дужче.

Аж із місця схопився.

— Бійтеся бога, пане Згарський! — скрикнув він нараз. — Скажіть же мені, що тут діється? Чому сьогодні ніхто з наших панів до канцелярії не прийшов?

— Певно муштруються в гвардії.

— А може... може там... може то вже сьогодні має щось розпочатися?

— Не знаю, пане любий, — мовив возний, здвигаючи раменами. Та нараз оглянувся довкола і, похилиючися над самим вухом Калиновича, прошептав сквапливо:

— Стережіться. Я вчора підслухав розмову двох панів, таки з вашої бухгалтерії, котрі це були, того вам не скажу.. Підозрівають вас, що ви шварц-гельбер³⁾, що шпiоните...

¹⁾ Зрадник, як він сміє! ²⁾ Безпеченства і публічного порядку.

³⁾ Шварц-гельбер — чорно-жовтий, австрійський патріот.

— Я? Шпіонити! Тьфу на них!

— Усе одно. Стережітьсья. Тепер такі часи... знаєте...

В тій хвилі в ратушевім коридорі залунав різкий голос дзвінка.

— Ой, ой, ой! То певно пан Відман, — скрикнув переляканий возний. — Бувайте здорові, пане рахмістрє! Як буду мати хвилинку часу, то ще забіжу до вас коло дванацятої.

І не чекаючи відповіди, він вибіг на коридор, навіпть не заперши за собою дверей канцелярії. А дзвінок десь у далекім куті темного коридору тєлєнєкав та й тєлєнєкав, і його голос лунав, мов плач переляканої дитини.

II.

Степан Калинович був канцелярист при львівській скарбовій бухгалтерії. Двацять літ числив він скарбові доходи й видатки, двацять найкращих літ життя провів ув оцій темній канцелярії подібній до великого родинного гробовища, на однім дерев'янім кріслі, над великими рахунковими книгами, живучи з дня на день правильно і точно, мов добре накручений годинник, не думаючи про ніякі зміни, про инше життя.

Треба було аж бурі 1848 року, щоб у тє тихє, самітнє життя внесли де-який неспокій і заколот. Що правда, в політику Калинович не мішався, до газет не дописував і навіпть мало читав їх, у вуличних збіговищах, агітаціях та котячих музиках участи не брав, протягом усіх

бурхливих сцен від марта аж до падо-
листа сидів день у день почно на своїм
місці в темній і брудній канцелярії в ра-
туші і числив, числив, числив, як коли-б
увесь панцизняний та абсолютистичний
лад стояв іще незахитаний, а не розпа-
дався на шкामаття.

Вихований в старій німецькій школі,
напоєний духом бюрократичної субор-
динації, він помалу в суспільних і націо-
нальних справах (на скільки де-коли ду-
мав про них чи радше неясно відчував їх)
спрашив почуття своєї волі, своєї особи-
стости й окремішності. Він знав, що він
із роду Русин—про це говорила його
метрика, його урядовий декрет: але
в життю це не мало для нього ніякого
практичного значіння. В канцелярії була
мова німецька, дома, у господаря, де він
наймав невеличку кавалерську кватиру
з двох покоїв, говорено по польськи; не
маючи родини, Калинович навіть свят
руських не обходив. Лише раз на рік, на
Йордан, беручи ex offo в повній уря-
довій параді участь у свяченню води на
Львівським ринку, він почував себе Ру-
сином, з якимось дивним, неясним зво-
рушенням співав разом із масою народу
„Во Йордані крещающуся тебе, господи“,
і пішився як дитина, коли з кропила,
розмаханого рукою митрополіта, падав
на нього рясний дощ крапель свяченої
води і змочував йому не лише шапку, але
також лице, очі й бороду.

Хуртовина 1848 року раптом змінила
відносини й весь настрій довкола нього.
Де досі панувала глуха, хоч і силувана

пиша, раптом закликало, загуло, затріщало з усіх боків. Конституція, вільність друку, увільнення політичних в'язнів, політичні товариства и збори, гвардія народова, демонстрації по вулицях, вибори до сейму, ба далі явні конспірації з революційними покликами, нагінка на старих урядників, шварц-гелбберів та фондраусерів¹⁾ і явно вивішений стяг незалежної Польщі—шляхецької чи демократичної—все те кликотіло довкола нього, валило до основ усі його дотеперішні, твердо устояні погляди та привички, та мучило його тисячами сумнівів, тисячами нових питань, що насувалися з усіх боків і домагалися швидкої та невідхильної відповіді. Що він—Австріяк, чи Поляк, чи може ще щось инше? Він присягав на вірність урядові—так, але то був уряд абсолютний, по теперішньому ворожий краєві, прохи не чортівський; тепер того уряду вже нема, тепер конституція,—значить, чи важна його колишня присяга, чи ні, а коли ні, то кому він повинен бути вірним? Чи годиться йому, як урядникові, мішатися в той заколот, що иш в довкола нього, в ту партію, національну, політичну боротьбу, що розпалювала декого до правдивого одурі, а якої мотивів, пружин, цілей і засобів він не бачив і не розумів? Усе те пригноблювало, лякало його; його сумління, мов коса на камінь, що крок, що хвиля насакувало на якісь заборони і не знаходило ясної стежки. Зразу він мало не вдурів, кидаючися то сюди то туди і всюди знаходячи якусь неадаптованість.

¹⁾ Фондраусер—чужинець.

Поляки побили його на вулиці, коли признався, що він Русин; Русини дивилися на нього криво, коли незахотів підписати програмової заяви „Руської Ради Головної“, а то тому, бо, як сам казав, не зрозумів її. Знеохочений шук і там, він, мов слимак, засунувся в свою халабудку, спарався як найменше показуватися на вулицях, здалека обминав усі такі місця, де чув крик та гармидер і бачив збіговище. Він пильнував, щоб рано, перед восьмою, заки ще вулиці порожні, забігти до своєї канцелярії, захапися за своє бюро в самому купі і загребтися за купою книг, виказів, табель та випягів. Він працював із напруженням усіх сил! Пильний і совісний урядник віддавна, він ніколи не працював так пильно й совісно, як тепер. Ця праця, наказана йому згори, опже комусь на щось потрібна, була тепер не лише його урядовим обов'язком, але щитом для його сумління, одинокою фірпкою, якою він день за днем шмигав із бурливого революційного та демагогічного клекому на спокійний, твердий ґрунт хоч якої такої праці.

Тут він бачив ясно в своїм хоч тіснім та обмеженім кружку; а там не бачив, не розумів нічого. Не привиклий до самостійного думання й поступування він тепер, мов стебелинки, держався тої останньої рештки старого ладу, не можучи освоїтися з новим. Він бачив, як довкола нього, в тій самій канцелярії, де він працював, розривалися всі вузли давньої дисципліни. Новий дух віяв і шук; замість давнішої покірності супроти

старших, тепер субальтерні¹⁾ говорили зі старшими за-пан-брат, а бувало й так, що старший по канцелярії був підвладним свого субальтерна в гвардії народовій або в яким будь комітеті. Замість недавнього „gehorsamster Diener“²⁾ тепер лунали всюди, навіть по канцелярії, окрики: wolność, równość, braterstwo!³⁾

Особливо його найближчий сусід у канцелярії, той що займав крісло насупроти нього, обернений до нього лицем і відділений широким бюром та купою книг, був тепер його найгіршим мучителем. Йосиф Валігурський, старий ветеран, колись вояк Наполеонового війська, що в 1809 році помагав гонити Австріяків зі Львова, а в 1831 році брав участь у польському повстанню, якимось дивним дивом дістав посаду в бухгалтерії, і оце вже десять літ сусідував із Калиновичем. Знаючи свою минушину і розуміючи, що його посада висить на волоску, він весь той час мовчав, працював хиячися, мов віл, у ярмі і тільки украдкою десь колись злобно блискаючи сірими, запалими очима з-під сивих, навислих брів на ненависних йому „Швабів“. Що Валігурський ненавидів Швабів усею душею, про це Калинович знав із де-яких його уриваних окликів та проклять, що висковзувалися з його уст у хвилях, коли в канцелярії не було ніякого начальства. Зрештою Валігурський держався осторонь від усіх своїх товаришів служби, не звірювався перед жадним із них і Калинович не без

1) Субальтерний—підвладний. 2) Найпокірніший слуга. 3) Вільність, рівність, братерство.

підстави догадувався, що він глибоко погорджує ними всіми. Калинович, чуючи його нехіть, і не пробував ніколи зблизися до нього; знав лише з оповідань інших урядників, що Валігурський живе дуже бідно десь далеко на Байках зі своєю дочкою, за-для якої він лишився у Львові, не бажаючи тягти її з собою на еміграцію, де-хто додавав, що старий окрім малесенької пенсії за свою урядову службу дістає ще невеличку пенсійку від французького уряду, прив'язану до ордера *Virtuti militari*¹⁾, одержаного по якійсь битві з рук самого Наполеона.

Та ось у 1848 році Валігурський нараз змінився. З настанням конституції його хрибет випростувався, його очі, навиклі сліпати над урядовою бібулою, набрали вогню й живости, його уста розв'язалися й почали сипати ракети та гранати. Він з великим та молодечим запалом кинувся в вир агітацій, брав участь у демонстраціях і перший бенкетив віковичний, мертвий супокій канцелярії гарячими промовами та окликами, за які перед місяцем можна було ждати безплатного поміщення в Кармелітах, а там і транспорту на Грайгору²⁾ в залізних перстнях на руках і на ногах. Він був одним із перших охотників до гвардії народової і як старий вояк Наполеоніст зараз дістав під свою руку цілу роту, яку мав учити муштри. Розуміється, що це вчення, при якому була вся його душа, відсунуло на задній план його канцелярійну роботу; до

1) *Virtuti militari*—нагорода за військову хоробрість. 2) Кармеліти, Грайгора—тюрми.

канцелярії він приходив хіба на годину, дві, та й то ледве понишпорив у книгах, а за те обсилав градом насміхів, докорів та кпин своїх товаришів, особливо тих, що не брали участі в рухові. Розуміється, що Калинович був головним жертвовним козлом його допепу.

— Ну, що, молю канцелярійний, книжкова блощице, чорно-жовта споного!— говорив він до Калиновича, не скриваючи своєї глибокої погорди. — Ще тобі не обридло порпатися в тих запхлих паперах?

— Хоч і обридло, та що робити?— покірно говорив Калинович, давно представши ображатися грубими ушипками старого вояки. — З чого чоловік хліб їсть, того мусить пилнувати.

— Хліб їсть! Ой, ти худобо! Тобі аби лише жолоб та й паша! Ну скажи, ти ніколи в своїм життю не подумав, що може бути щось таке на світі, за-для чого варто віддати не лише хліб, але й кров і життя?

— Різне чоловік думає, пане Валігурський, — нерадо відповідав Калинович. — Одному це дороге, а другому те.

— Ага, а тобі твої Шваби найдорожчі! Не можеш того переболіти, що їм руки вкорочено!

І Валігурський починав різким, хоч трохи вже розбитим голосом ревти на всю канцелярію улюблену пісеньку польських коspirаторів;

Гей Шваби-драби, гей Шваби-драби,
Вже ми вас із краю наженем до лаби!
Гей Шваби-драби, ще лиш пів годинки,

Будете тікати, гублячи папінки.

— Не кричіть, пане Валігурський! — благав Калинович, затикаючи собі вуха. — Не кричіть, адже я не Шваб.

— А що-ж ти?

— Я Русин.

— Русин? Я також Русин. На Русі родився, в Жито́мірі. Наві́ть ліпший Русин від тебе. А про те я люблю нашу спільну матір Польщу і працюю для її визволення. Кожний свідомий, інтелігентний Русин мусить бути польським патріотом. Іди спитай пана Ценглевича, це також певно Русин, а як він любить Польщу.

— Бо польський шляхтич! — буркнув Калинович.

— А ти хам! — накинувся на нього Валігурський — Русин, що не чує себе Поляком, може бути тільки хамом. Тьфу! Не хочу говорити з тобою.

І Валігурський відходив розсерджений. Та Калинович швидко зрозумів, що ця сердитість не була зовсім щира, бо Валігурський, коли по двох трьох днях знов показався в канцелярії, знов починав жаршувати і кпити з нього, все впадаючи в вояцький, грубіянський тон, але все таки не зриваючи з ним зносин, як не раз можна було надіятися по його різних висловах.

Найприкріше для Калиновича було те, що з іншими товаришами в канцелярії Валігурський не повадився так грубо й різко. Правда, де-яких він немов зовсім не знав, не вітався й не розмовляв із ними; за те з іншими, що належали до

гвардії і чимраз більше втягалися в політику, говорив як із товаришами, іноді перекликався якимись короткими, лиш їм зрозумілими словами, або шептався про щось у коридорі. Калинович чув себе чимраз більше самотнім у канцелярії і розумів добре, що коли так піде далі, то йому недовго доведеться вигрівати в ній місце.

Та ось від кількох тижнів атмосфера у Львові почала робитися чимраз гарячішою, хоча на дворі настала осінь і вже почалися жовтневі сльоти. День у день по вулицях були збіговища, бійки гвардістів із вояками. Звістки з Відня, де вибухло явне повстання, повішено міністра Лапура, не дозволено війську вирушати проти збунтованих Угорів, а особливо звістки з Угорщини, де під проводом Кошута проголошено депронізацію Габсбургів і розпочалася вже кривава війна, наповнили серця польських патріотів гарячкою. У Відні працював генерал Бем, покинувши Львів, і снував смілі плани розбиття Австрії; до Угорщини разом із угорськими вояками стаціонарними в Галичині купами тікали польські охотники, що в виборенню незалежної Угорщини бачили підвалину для визволення Польщі з під австрійського ярма. Та й у самім Львові кликотіло, варилося щось непевне; загальне роздрознення, напруження зростало і грозило швидче чи пізніше вибухом.

Канцелярія державної бухгалтерії в тих останніх днях жовтня цілими днями була майже зовсім пуста; крім Калино-

веча ледве два-три урядники заглядали до неї на пару годин, та й тим очевидно не хотілося робити. Вони сиділи мов неприємні, від часу до часу зривалися з місця, бігли до вікна, визираючи на ринок, а по якімось часі вибігали зовсім, немов ті старі, понурі, сірі мури давили їх і наповняли тривогою. Калинович лишався сам один, а скрип його невтомного пера по рапавім папері цвіркунів у самотній канцелярії мов спів цвіркуна в покинутій хаті. Старий возний Згарський був одинока жива душа, з якою Калинович міг іноді побалакати спокійно, по щирості. Валігурський від двох неділів зовсім не показувався в канцелярію.

III.

Згарський лишив Калиновича в препоганім настрою. „Стережіться!“ Добре це йому сказати, але як стерегтися? Перед ким стерегтися? Адже-ж умишачу діру не запхаюся, десь мушу показатися між людей, мушу ходити до канцелярії, що день пару разів переходити ринок та головні вулиці міста, посеред соток і тисячів народу. Як-же-ж тут стерегтися? Шварц-гельбер! Що це за злочин такий? Ну, так, Калинович чув у глибині душі і сам собі признався, що він шварц-гельбер. Він слуга австрійського уряду, від якого брав пенсію, якому присягав служити вірно. Що-ж у тім злого? Адже-ж і Валігурський ще в початку року, ще до половини марта цього року був такий самий шварц-гельбер. Тоб-то може в його

душі сиділо щось інше, що тепер виклювалося наверх. Та Калинович не мав такої широкої вдачі, на дні його душі не було нічого іншого, а до нової матери Польщі, яку тепер накидувано йому з криком, лайкою й погрозами, він ані руш не міг запалати синівською любов'ю. „Ні, це не моя мати“—повторяло щось неясне в глибині його душі й він не міг пересилувати себе пуститися разом із іншими в той скажений танець довкола нового божества, в якому оце вже кілька місяців крутилася велика більшість мешканців Львову. Так, він бідний лишився шварц-гельбером навіть тоді, коли ці коліри стали дуже немодними, так само як у часі чемерок та конфедераток заховав свій дуже немодний білий бюрократичний циліндер.

Зате другий докір, шпionства, обурював його до глибини душі. Шпion! Ні, він ніколи не був шпionом! Не був тоді, коли за те ремесло платили грішми, авансами й ордерами, тим менше мав охоту бути ним тепер, коли за це дуже легко можна було дістати коли не шпилет, то хоч пів копи стусанів під бік від роз'яреної, зфанатизованої юрби. Але хто-ж і по що міг пустити про нього таку відомість? Адже-ж коли ця відомість дійде до народньої юрби, то ця не буде розбирати, чи це неправда, чи ні, але готова кожної хвили розправитися по своєму. Калинович перший раз почув ув оцій канцелярії, як мороз подер його по-за плечі. Йому зробилося душно, перо випадало з його руки й голова повисала знесилена на в'язах.

Та в тій хвилі він зірвався з місця і скочив на рівні ноги. Що це було? Звичайний клекіт і пуркіт на ринку немов притих, і нараз вікна забринчали і повітря затряслося від вереску:

— Niech żyje Polska!¹⁾

Але не це так дуже перелякало Калиновича. Серед того вереску, що повторявся раз по разу, все голосніше та завзятіше чути було якесь гупання до такту, мов марш війська, а ще далі, десь на кінці ринку, чути було змішаний вереск, крик, лускіт, немов десь каменя валилася або дало себе чути землетрясення.

— Що це таке! Боже! Що це таке? Невже починається? — Крики довкола ратуша не втихали. В коридорах ратуша чути було гуркіт багатбох, може соток, криків, якісь гомони, якісь гострі, міряні оклики, мов голоси команди. Калинович стояв на місці ні живий ні мертвий. Його губи поблідли, очі вирачені дивилися на двері, не змигаючи.

— По мене йдуть! По мене йдуть! — кріпилося вихром у його голові. Йому здавалося, що в скаженім вереску внизу чує виразно голоси: „Шпіон! Де той шпіон? На гак шпіона!“.

Минали хвилі, для Калиновича хвилі страшенної привоги. Він, мов прирослий ногами до помосту, стояв на однім місці, не можучи сісти на кріслі, не сміючи ані приступити до вікна та глянути, що там робиться на ринку, ані вийти на

¹⁾ Хай живе Польща!

коридор та переконалися, чи справді йому грозить яка небезпека. Він тримав усім тілом і надслухував, запираючи в собі дух.

— Niech żyje Polska! Śmierć Szwabom!¹⁾ — ревели купи народу на ринку.

— Do broni! Do broni!²⁾ — кричали різкі голоси, стугоніли кроки, туркотіли вози.

— Na barykady! Na barykady! Nie dajmy się!³⁾ — чути було оклики з іншого боку. З моря змішаних голосів десь колись вискакували якісь поодинокі голоси, слова команди, може промови бесідників, що загрівали людей до бою, а може голоси розважних, що радили втихомиритися.

— Szpieg! Szpieg! Na latarnię z nim!⁴⁾ — заверещали нараз десятки голосів ув однім місці. Знов вереск, стук кроків, розпучливий писк: „Ależ panowie⁵⁾!“, брутальний регіт юрби і знов вереск:

— Niech żyje Polska!⁶⁾

Та в тій хвилі якийсь новий, могутній гуркіт потряс повітрям. Бум! бум! бум! — залунало, і рівночасно на рапушевім дасі застріщало, мов зерна величезного граду, і з гуркотом покопалося вниз та падало на кам'яний брук ринку.

— Бомбардують! Бомбардують! — заверещала юрба на ринку. Вереск урвався. Його заглушив стук тисячів кроків, що бігли, гнали, ховалися, хто куди міг, у сіни рапуша, в сіни домів, у бокові вулиці.

1) Хай живе Польща! Смерть Швабам! 2) До зброї! До зброї! 3) На барикади! На барикади! Не даймося!

4) Шпiон! Шпiон! На лiхтарню з ним! 5) Але-ж панове! 6) Хай живе Польща!

А гармати, обійнявши провід у тій скаженій оркестрі, бурчали далі. Вони бурчали глухо, десь із далека, здавалося навіть, не зовсім сердито, але рапушевий будинок почав відчувати якусь дрож. Вікна тихо, але ненастанно дзвеніли, столи і бюрка хиталися, а з надвору доходили лише короткі, сухі стуки: цяп! цяп! цяп! чимраз частіше, чимраз гарячіше. Це били о стіни кулі та гранати.

Калинович усе ще стояв, ледве живий із переляку, не розуміючи гаразд, що воно діється, і ждучи кожної хвили нападу на себе.

Але на напад не заносилося. Довкола рапуша очевидно зробилася пустка: стояти на ринку, під кулями було небезпечно. Правда, в рапуші, особливо внизу і на подвір'ю, гуло як у повнім вулію; сюди збіглася головна частина гвардії, та й немало народу, що перед хвилею заповняв ринок.

Але той голосний, зачипливий настрій, який перед хвилею виявляв себе такими криками, тепер пройшов. Лише десь оддалік, по бокових вулицях, що вели до ринку, чути було глухий вереск, гуркіт каміння, тріск ламаних меблів та вигуки команди; це будовано барикади,

А гармати не переставали гуркотіти. Зразу кулі падали на рапушевий дах та копилися звідтам униз; тепер гармати наведено трохи инакше: кулі били в стіни, де-які падали просто на ринок. Осб забряжчало одно вікно в рапуші, далі друге: це кулі почали вскакувати до середини. Рапуш чимраз дужче примтів

і, бачилось, хитався; замість звичайних куль почали летіти гранати, набиті запальними матеріями; вони лускали впавши, розприскувалися на дрібні скалки і вибухали стовпами вогню. Калинович, стоячи в своїм купі, бачив крізь вікно такі вогняні стовпи на ринку, де падали ті кулі. В його оstownпінню його зацікавив цей вид, мов блискавки серед бурі; він ждав, коли лусне й вибухне новий гранат і переставав на хвилю думати про себе. Йому навіть заманулося піти до вікна й виглянути на ринок.

Та ледве він рушився з місця, брязнуло вікно в його канцелярії — коротко, різко, мов здоровий пшик гарячого заліза киненого в воду, і в тій-же хвилі затріщала дерев'яна шафа з актами, поставлена в купі недалеко вікна. Калинович зразу не бачив нічого, та по хвилі почув на підлозі канцелярії шелест, мов-би там бігла миша поміж паперами. Досить було раз глипнути, щоб у нього серце замерло і все піло похололо. Гранат влетівши якось рикошетом скісно крізь вікно, відлупив один ріг шафи й випхнув із неї цілу купу актів, а сам відбившись від шафи, впав на підлогу й крутився по ній, бігаючи довкола на своїй осі, мов джміль, яким бавляться діти. Зразу він крутився так швидко, що його ледве було видно, і розкидав довкола себе папери; та ось його рухи робляться чимраз повільніші, на горішній його частині видно щось мов чубок із диму, який тоненькою білявою струйкою піднімається вгору, ще кілька оборотів і якихось немов веселих під-

скоків залізного гостя, він перевертається на бік, заточує широке колесо, стукається о ніжку якогось бюро, і в тій хвилі вибухає величезний вогняний стовп, у слідуючій хвилі чутти оглушливий лускіт, і вся канцелярія наповняється димом, курявою, шматками порозриваного паперу та трісками полупаних меблів, серед яких, мов шершені, брешуть і моментально затихають залізні черепки гранату. Все те зчинилося так нагло, в такім якімось шаленім темпі і з такою фатальною логікою, що Калинович не міг ані одної ясної думки захопити в голові. Зовсім безтямно, несвідомо він заскочив у найдальший кут канцелярії, між своїм бюроком і великою печею, скулився туп і заслонив лице ліктями. Де-кілька трісок ударило його по голові, але зрештою йому не спалося нічого. Гострий, душний дим від горючих паперів протверезив його.

Він визирнув зі свого кута, випростувався і поглянув довкола. Половина канцелярії, та що ближче вікна, виглядала як дійсне пекло. Вибух гранату вирвав часті підлоги, попрощив бюро, шафу, розсипав і розкидав масу паперів, які тепер горіли гучним полум'ям. Не надумуючися довго й не слухаючи дальшого лускання куль, Калинович ухопив своє пальто й капелюх; держучи їх у руках, вискочив на коридор.

Канцелярія лежала на першім поверсі. Коридор був пустий. Надягаючи на себе пальто, Калинович біг коридором і кричав:
— Горить! Горить!

Його голос лунав по пустім коридорі і відбивався десь далеко в другім його кінці. Добігши до сходів, Калинович побіг униз, на партер, де було чути гомін людей, і все не переставав кричати:

— Горить! Горить!

— Де горить? Що горить?—запитав його якийсь гвардіяк на сходах, заступаючи йому дорогу.

— Бухгалтерія горить!

— Е, бухгалтерія!—з погордою мовив папріот, — ця нехай горить.

— Але з нею згорить і ратуш!—кричав Калинович, минаючи гвардіяка.

В сінях на цю вість зчинився гомін. Кількадесят людей побігло горі сходами, а Калинович тимчасом замішавшись в юрбу, почав протискатися до брами.

— Невільно виходити—крикнув до нього гвардіяк, що разом із цілою лавою інших стояв у ратушевій брамі, загороджуючи вихід.

— Як то невільно? Я потребую вийти!—протестував Калинович.

— Куди підете? Чи ви вдуріли? Адже тут стріляють!

— Але-ж я нічого не винен, за що мають на мене стріляти!

Вся лава гвардіяків зареготалася.

— Здурів чоловік! Хоче, щоб кулі мали очі та ще й уміли розрізнити, хто винен, а хто не винен.

— Прошу мене пустити! Я собі піду! Я не можу бути тут довше!—благав Калинович, сам себе не тямлячи зо страху.

— Назад! Геть звідци!—крикнув якийсь

старий гвардіяк і пхнув його в груди так сильно, що він аж започився.

— Ой, боже! Але-ж я мушу вийти! — запищав Калинович. Тривога відбирала йому заспанову. Він обернувся і що духу погнав у протилежний бік, до другої брами. Щоб дійти до неї, треба було перейти через ратушеве подвір'я. Тут під стінами, заслонені від куль, стояли гвардіяки в повній зброї, в рядах, готові вискочити з цієї засідки, з карабінами на плечах. Калинович що духу перебіг через подвір'я, боячися навіть зирнути на боки, щоби його не взято за шпіона, що хоче зрадити гвардійські секрети. Друга ратушева брама була замкнена, лише мала фірточка в ній була отворена. Але й тут стояла купка гвардіяків на варті. Розпука і бажання вискочити з цієї западні підшепнули Калиновичу одну думку. Він прискочив до гвардіяків, мов спеціально присланий до них із цією новиною, і розказуючим тоном крикнув:

— Панове, ратуш горить! До коновок і сикавок!

— Ратуш горить! — заметушилися гвардіяки, траплячи голову і побігли на подвір'я до свого коменданта. З цієї хвилини скористав Калинович, в однім моменті відчинив фіртку, вискочив на ринок і нараз зачинив фіртку за собою. В ратуші чути було глухий гомін, із якого чимраз частіше і лясніше визначувалися оклики:

— Горить! Горить!

IV.

Калинович, опинившись на ринку, не мав коли лєгше відітхнути. Він тривожним

зором окинув ситуацію, силкуючися ментально зорієнтуватися, що йому робити далі.

Ринок був пустий. Тут і там цокали та лускали кулі, піднімаючи клубки куряви. Але скоро лише Калинович показався на ринку, зараз його побачили невидимі очі з кількох попідхилюваних брам і десятки голосів загукали:

— Тікайте! Тікайте!

Калинович, не тямлячи гаразд, що робить, пустився бігти по-під стіною ратушевого будинку, поки не добіг на ріг. Тут зирнув наперед себе і побачивши перед собою відчинену браму в камениці Андріолія, скулився, шмигнув через ринок і просто в ту браму.

Камениця, добре звісна йому від давна, мала перехід вузьким подвір'ям, просто до рогу єзуїтського костела. Він надіявся вибігти туди на площу св. духа, а відци на Сикстуську вулицю, де була його квартира. Одначе й тут йому зустрілася завада. Подвір'я в камениці Андріолія було повне людей: другий вихід був завалений різними меблями, полінами різаного дерева, тротуаровими плитами та иншими причандалами, з яких як раз на вилеті брами цієї камениці, між стіною сусіднього дому і єзуїтським костелом, будовано барикаду.

— Не можна туди йти! Не можна!— кричали до нього люди заняті двиганням матеріалів.

— Я вам не перешкоджую!—благав Калинович.— Мені треба до дому.

— Еге!—жартували ті,—так як тому циганові, що казав: „Або вішай, або пускай, бо мені треба на ярмарок“. Тут залізним бобом частують, а йому хочеться додому!

— Яким залізним бобом?

— Хіба не чуєте, як пражать? Адже на площі св. духа одвах¹⁾, то відтам во-яки хочуть напаси на ринок, а ми їм кидаємо колоди під ноги.

— А ну!—крикнув якийсь комендант і вхопив Калиновича за карк.—До роботи! Несіть!

Калинович скулився ще дужче. Він не смів сперечатися, вхопив поліно на плече та й поніс, протискаючися з ним помалу до виходу. Вузькі сіни камениці подобали на передсінок пекла. Крик, стук. гуркіт тягарів і лускіт стріляння глушили, опуманювали. Калинович чув, як над його головою свистіли кулі, збиваючи шпукатурку зі стін. Вихід із камениці також був забарикадований, крім невеликого отвору в горі; при отворі стояла купка озброєних людей, які від часу до часу стріляли—Калинович переконався добре, що туди вийти й дістатися на Сик-стуську вулицю ніяким світом не можна. Не довго думаючи, битий якоюсь лихорадкою, він кинув поліно, яке двигав досі на плечах і почав швидко протискаючися назад туди, куди ввійшов, щоб-то на ринок. Тут брама була відчинена, а коли він добрався до неї, стріляння нараз за-тихло.

¹⁾ Одвах—Hauptwache, гавптвахта.

— Ратуш горить!—чуті було голоси.
— Білу хоругов вивісили!—кричали інші.
— Забили того, що вивісив білу хоругов!—скрикнув хтось біля Калиновича.

— Ні, не забили, лиш ранили. Ади, він хитається!

— Махає білою шмапою!

— Післали парламентарів до Гамершпайна!

— Військо мусить уступити!

— Най ратуш горить, що нам до того!

— Не піддаваймося! Військо мусить уступити!

Такі оклики лунали довкола й ринок майже моментально заповнився купами народу. З ратуша висипалися озброєні й ушиковані відділи гвардії народової. На рогах ринку товпилися купи народу, гомоніли промови, лунали голосні оклики, мов команда.

— Не піддамося! Най військо уступить! Не покидати барикад! Бачність!

Калиновича вхопила людська хвиля і виписнула в одній хвилі геть на ринок. Та туп він надумався дібратися до Краківської брами, та обходами, Вірменською вулицею вийти на Гетсманські вали, а відци до Сикстусської вулиці. Але й це йому не вдалося. В Краківській брамі стояла барикада до висоти вікон першого поверху, а з по-за неї чуті було військову команду. Спуск народу попер його в Трибунальську вулицю, знов таки до самого езуїтського костела, якого забарикадований ріг він бачив із вилету камениці Андріолія.

Тепер йому було найзручніше розглянутися. З рогу Трибунальської вулиці він міг бачити, як на долоні, цілу картину, дико-малювничу, незвичайну, фантастичну, якої певно йому й не снилося бачити ніколи. Гвардисти в мундирах, ремесницькі челядники в полотняних куртках із фартурами та засуканими по лікті рукавами звивалися та глопилися, валячи на купу бочки, поліна, пропелеті плити, затикаючи отвори замість цементу подушками, матрацами та сіном. Кількоро люду тягло з веселими окликами якийсь повіз, захоплений на вулиці, від якого йнощо випрягли коней і відігнали власнивця й слугу; його, як стій, перевернули до гори колесами і вперли в велику люку, що лишилася ще між барикадою і брамою костела. В вікні одної камениці, що виходила на Трибунальську площу, показалися на першій поверсі розпалені лиця кількох робітників і кричали: „Бачність! Бачність! Геть з-під вікна!“ Калинович, що серед сутолоки пробирався все по-під стіни, ледве мав час відскочити, коли з вікна першого поверху з пекольним брязкотом гримнув здоровений старий фортеп'ян.

— Гурра! — заревли радісні голоси на площі — Оце музика! Саме в пору! Браво! Браво! Давайте його сюди!

І десятки рук підхопили стару руїну і поволокли на барикаду.

Калинович знов притиснувся до стіни в самім куті площі, і стояв мов остовпілий. Осб вона, революція! Така сама, як ті, про які так багато балакали та пи-

сали цього року в донесеннях із Парижу, Берліну, Відня. Барикади у Львові, і він, найвірніший цісарський підданий, також причинився хоч одним полінцем до цієї революційної будови! Що сталося тим людям? Чого вони хочуть, за що б'ються, на що надіються? Він ніколи не розумів революційного запалу, а тепер найменше. Чув лише, що для нього нема виходу, що він тут немов у клітці. Правда, барикада коло єзуїтського костела ще не була окінчена. А що, як-би прописнутися ближче, видряпатися на неї, поки не стріляють, зіскочити другим боком та драгнути на волю? Шалена думка, бо або з цього або з того боку могли звернути на нього увагу і почастувати його кулею! А тікати Геттманською вулицею в напрямі до Академії також було годі, бо й там будовано другу барикаду між стінами Академії й театру. Калинович стояв, обливаючися холодним потом і ждав, що буде далі. Одинокі його надія була, що справа скінчиться спокійно, що більше стріляння не буде, що військо уступиться. Бідний шварц-гельбер і сам не міркував, що всю свою надію покладає на перемогу революції!

Та майже в тій самій хвилі, коли в його голові ясно зформулювалася така безглузда думка, залунали від ринку голосні оклики:

—Стріляють! Стріляють! Наших стріляють!

Калинович справді чув кілька далеких пострілів, але не розумів, що вони значили. Аж пізніше довідався, що воно було.

На вежі горючого ратуша стояло декілька гвардистів, що звідци обсервували рухи цісарського війська і давали сигнали своїм. Уставлені біля намісництва, на Губернапорських валах вояки, стрільці з гуцульських гір, бачучи підозрені рухи тих паничів і не дбаючи ні на які переговори та капітуляції, навели на них пару карабінів, узяли їх на ціль, і паф! паф! — гвардисти на ратуші попадали неживі. Решта рятувалася втекою з окликом: „Стріляють!“, який в тій самій хвилі підхопила вся юрба на ринку та в сумежних із ним вулицях.

— На барикади! На барикади! Зрада! — ревли купи народу.

— На бік, хто без оружжя! Оружні на барикади! — лунали голоси команди.

Калинович стояв на своїм місці. Правда, коли почувся оклик: „На бік, хто без оружжя“, повідчинювано де-які брами і туди поховалися купи безоружних. Але заким Калинович міг дописнутися до брами, застріщали карабінові сальви, браму застріснено перед його носом і він лишився на дворі. Коло його вух засвистали кулі, мов рій шершенів. Якимось несвідомим рухом гін схилився в каблук і поповз радше ніж побіг до свого кута, де хоч як так міг бути безпечним від куль. Його серце билось страшенно, все тіло дрижало, а уста машинально, несвідомо бубоніли все одну фразу, яка невідомо звідки й по що прийшла йому до голови:

— Моє почтеніє, всечесніший господине! Тепер на невеличкій площі перед Єзуїтським костелом було не більше як

прицягав люду. Більша частка їх скупчилася біля барикади, яка, хоч не викінчена, всетаки давала їм добрий захист від ворожих куль і ослонювала їх позицію. На барикаді, клячучи на колінях і похилені так, що з протилежного боку їх було зовсім не видно, стояли її оборонці, числом не більше десятиох: пару молодих студентів, два-три робітники і кілька старих ветеранів. Вони чапали на своїх становищах і піднімалися трохи в гору лиш у ряди-годи, щоб вистрілити і знов заховатися за барикаду. Решта оборонців стояла внизу, набивала карабіни та подавала тим, що стріляли. Один смільчак, учепившись якогось гака від вивіски і опираючися одною ногою о ніжку фортеп'яно, сторцом уставленого на вершку барикади, займав пост еклерера¹⁾; він мав таке становище, що був усім тілом заслонений від куль рогом муру, а вихиливши трохи голову міг бачити добре все, що робилося поза барикадою, і голосними окликами давав про все знати товаришам. А з по-за барикади вояки в безси́льній лю́тості сипали сальву за сальвою, засипаючи площу кулями, вибиваючи ними всі вікна супротивних домів та обтрушуючи штукатурку з мурів. Мов маєві хрущі весною бринять у теплому вечірньому повітрі і що хвиля в літі б'ються о стіни домів та шибки вікон, так тут бриніли та цяпали о стіни кулі. І за кожною сальвою оборонці барикади піднімали радісні оклики:

¹⁾ Еклерер—спостерігач.

—Браво! Браво! Ще раз!

А один підліток, хлопчина п'ятнацяти літ, з головою круглою як гарбуз, з рум'яним, усміхненим обличчям, по кожній сальві вихапувався з під барикади на площу з шапкою в руці і, набиравши її повну куль шмигав назад до барикади і подавав кулі тим, що набивали карабіни!

—Браво, Броню! Браво!—кричали врадувані оборонці, а він крутився на одній нозі, всміхався цілим своїм рум'яним обличчям та пискливим голосом запрягав мазурську пісеньку:

Oj nima to, nima,
Jako djabłu w piekle:
Napijesie smoły,
Posiedzi sè w cieple!)

Калинович мимоволі, зовсім несвідомо всміхнувся й собі на вид цього веселого хлопчика, що оце, знов підскакуючи та підсвистуючи, бігав по площі й збирав у шапку карабінові кулі, немов-би збирав суніці по лісі.

Вояки тимчасом, бачучи безхосенність гуртового стріляння, затихли. Завішений руками нагаку на розі шпiон шептав до своїх, але так голосно, що й Калинович у своїм купі міг почути.

— Бачність! Розділилися на партії! Повзуть по-під стінами з боків! Пане Валігурський. Вам там видно!

1) Ой, нема то, нема,
Як чортові в пеклі:
Нап'єтсья смоли,
Посидить собі в теплі.

В тій хвилі гукнув вистріл і куля цяпнула в сам той гак, якого держався відважний шпiон. Може о пів цяля від його руки! Він сплюнув і зареготався, але все-таки не кидав свого становища. Та увага Калиновича була збуджена його словами, зверненими до пана Валігурського. Як то, і пан Валігурський шупт? І він почав очима шукати по барикаді. Недовго й шукав, бо майже в тій самій хвилі, коли шпiон зареготався, почувши удар кулі о гак біля своєї долоні, з протилежного кінця барикади, з-під самого муру єзуїтського костела гукнув вистріл, а за барикадою почулося глухе стогнання.

—А ти, драбе, куди лізеш?—закричав той, що стрілив.—Маєш за своє! Не лізь!

Калинович пізнав голос Валігурського. І аж тепер устиг роздивити добре досить незвичайну, навіть у тій пекельній фантазмагорії, картину.

На розі єзуїтського костела, збудованого з тесаного каменя, над малими входовими дверми на висоті першого поверху містився за залізною балюстрадою низьке, півколесне вікно в глибокій фрамuzі. Значно нижче від того вікна, праворуч входу, містився друга фрамуга, вижолоблена не більше пів метра вглиб, і в ній стояла кам'яна статуя матері божої. При будові барикади доведено її з цього боку аж до балюстради над дверима, зірвано балюстраду і вгороджено її в барикаду, укріплюючи нею позицію повоза, який випягнено наверх, покладено горі колесами та привалено каміннями. Виважено з її ніші й статую матері

і привалено нею на барикаді купу всяких дрібних, поламаних меблів, скріплених проти сили куль околотами соломи, подушками та мапрацами. Калинович уже перед тим спостеріг був на вершку барикади, в півколесному вікні костела навалену мов ненароком, мов забуту в тім місці, купу околотів. Тепер побачив за цією купою якісь рухи, побачив там якусь людину.

В глибокій віконній фрамuzі за купою тих околотів стояв скулений Валігурський. Його позиція була вигідна: скулившись майже у двоє, він міг мало що не зовсім заховатися у фрамuzі над барикадою, а рівночасно окидати очима всю напротилежну сторону площі св. духа, вилет брами Андріолія і далші доми. Випростувавшись в фрамuzі і ставши одною ногою на ступу божої матери, він міг вихилитися головою по-за ріг костела, оглянути одвах і всю площу і слати ї туди свої кулі. І він сидів мов щур у муці: не видно його, а знаєш, що він з укриття пасе очима довкола. Та ось нараз він піднімається до половини, простягає руку, в якій видно заржавілий старий Наполеонівський штуц, у якому перевісний крем'яний замок перероблено на капсльовий, і майже не мірячи, палить у низ і рівночасно знов тоне в своїй кривці, а тільки глухий стогін та німецькі прокляття за барикадою свідчать про ефекти його вистрілу. Та рівночасно Калинович побачив, як із горішньої фрамуги простягається вниз його рука з великим пістолетом, як той пістолет від-

бирає у нього якась інша постать, що закрита будовою барикади стоїть у нижчій фрамугі, відки вивалили статую матері божої. Вона стоїть так заслонена, що Калинович майже зовсім не може бачити її. Лише на поклик Валігурського з гори вона вихиляється зі своєї фрамуги, підноситься трохи вгору, простягає руку, бере від нього вистрілений шпунт і рівночасно подає йому другий, такої самої будови, набитий. І поки Валігурський в своїй засідці починає очима нове полювання і з далека видно лише, як його рука поводить дулом пістолета, то постать унизу, скулена, метушиться над чимось, виконує якісь прудкі рухи і, придивляючися пильно, міг Калинович добачити сліди їх по наглих рухах великої бавовняної хустки, якою була прикрита ця постать. А по хвилі знов вистріл із вікна, знов зойк за барикадою, знов простягається рука Валігурського з пістолетом у низ, а назустріч їй вихиляється з низу рука з набитим пістолетом.

Калинович бачить: їй-богу, біла, тонка, дрібна жіноча рука!

— Невже його дочка з ним тут? — подумав Калинович і його серце забилося чогось, немов до того натовпу сильних та бурливих вражінь прибуло ще одно, дике, несподіване та сильне власне тим, що таке несподіване.

— Це вже восьмий! — мовив з гори Валігурський до тих, що стояли в низу і набивали карабіни.

— Браво, Валігурський, браво! — почулися голоси. — Пражте їх! Так їм треба!

— Бачністб! — крикнув той, що висів на гаку на пропилежнім боці! — Вони щось нового готують! Бачністб!

V.

На площі залягла хвилева тиша. Вояки перестали стріляти; біля барикади також було тихо. Якась глуха привога висіла в повітрі. Мов підчас бурі перед страшним вибухом елементарних сил. Усі слухали, дух у собі запираючи, всі почували, що те, що було досі, то була дитяча забавка, а тепер почнеться щось нове, «не з тої бочки», щось рішуче, страшне. Стріляння зачихло і по інших місцях, його не було чути ніде. Тільки на ринку тогопіла велика пожежа, тріщали балки, лускали муровані склепіння, вогняними роями лепіли вгору іскри, а дим важкими клубами падав на місто. А здалеку, десь по нерівнім містовім бруку гуркотіло щось, спугоніло глухо. Що таке? Кінські копита, чи мірені кроки піхотних полків, що готувалися до штурму, чи щось інше? Ті, що боронили барикад, чули добре, що цісарське військо залізним перстеном оперізує середмістя. Найсміліші блідли, але ніхто не покидав становища.

— Прокляття на них! Гармати тягнуть! — буркнув у своїй фрамuzі Валігурський.

— Бачуть їх тапко? — запитав жіночий голос унизу. Це у-перве Калинович почув той голос.

— Ні, не бачу, але чую. Мур чує. Мур на тім розуміється, зараз дає знапи.

— Бачність! — крикнув той, що висів на гаку, — на одвагу готуються до штурму.

Валігурський у своїй фрамузі заляв по французьки. Це був останній людський голос, який міг почути Калинович. Ще хвиля мертвої тиші, а потім здавалося, що земля відчинилася і вибухло пекло. Рев гармат, свист куль, лускання гранатів, тріск лупаних мурів, дощок, меблів і всього того, що було навалено у барикаді, якийсь дикий рев, мов буйного вітру, що раптом схопився і рве з корінням сполітні дерева, якісь дикі, нестримні елементарні сили розгулялися, немов бажаючи моментально змести з лиця землі опих дрібних черв'яків людей з їх дрібними ділами. Калинович стояв у своїм купіку заглушений, остовпілий, безтямний. Він зразу зажмурих очі, але в пітьмі, яка тоді огорнула його, блискали якісь величеські вогняні язики, що сягали від землі геть вище кам'яної вежі єзуїтського костела, і він у смертельнім переляку зараз-же розкрив очі. Ні, вогняних язиків не було, барикада стояла ще, але подібна до копиці сіна розкудовченої сильним вітром. Пір'я з розшарпаних подушок літало по площі, мов густі платки снігу; одна нога з фортеп'яна опинилася насеред площі, недалеко нього, а кам'яна статуя божої матери на барикаді виведена з давньої рівноваги, стояла тепер майже випростувана, похилена трохи головою на перед, немов жінка, що стоїть над глибокою водою, зазирає вниз у її хвилі

і надумуєшся, чи скочити в неї, чи ні. А рев, лускіт, гук не переставав. Кулі свистіли в повітрі, де-які падали на кам'яний брук, сипали тисячі іскор від удару і з диким писком підбивалися вгору і летіли далі.

Півперек площі, скуплені, з карабінами в руках, один за одним безладно й мовчки бігли недавні оборонці барикади. Бігли під градом куль і щезали в гирлі Трибунальської вулиці, в напрямі до ринку. Між останніми біг підросток Броньо, все ще веселий, рум'яний, немов усі спрахіття довкола зовсім не торкалися його. Він на хвилинку зупинився, щоб копнути ногою великий гранат, що, впавши на брук, крутився і бренив, мов великий джміль.

— Дай спокій! Дай спокій! Не руш! — крикнув до нього один із тих, що втікали. Але вже було запізно. Броньо копнув гранат, почувся невольний гук, бухнуло полум'я, потім дим укритв площу і залускали о стіни відламки гранату. Калинович мимоволі аж у двоє скулився в своїй криївці, а коли по хвилі зирнув на те місце, де сталося нещастя, побачив страшно пошмапований труп Броня, з відірваною ногою й розбитою на гамуз круглою головою; тіло лежало тихо в калюжі крові, а об'єкт нього з розірваним животом, втискаючи до середини кишки, лежав і вився з болю той, що остерігав його перед хвилею!

Це був перший такий кривавий вид, що кинувся в очі Калиновичу. Перший раз смерть показала йому своє обличчя

в найстрашнішій виді. Та на превелике диво йому самому, цей вид не зробив на нього такого вражіння, яке-б в иншу пору зробило, здається, саме оповідання про таку появу. Він так уже освоївся з несподіванками і спраховищами цього дня, так отупів, що його уява при тім виді падала безсильна, мов пташка в надто великій морозі. Він глядів на трупа і на раненого лише хвилю; кров із обох звільна розливалася чорнявими потічками довкола; спогнання раненого глухо лунали по пустій площі. Неначе у відповідь на них, заглушаючи їх, іще раз гукнули гармати, аж земля затримтіла. Ще раз пролетів огнистий гураган вулицею від Маріяцької площі аж до Єзуїтів. Затріщала, залопотіла барикада і захиталася. Ще один окрик із її верху. Калинович зирнув туди. Що сталося з Валігурським?—мигнуло в його голові.— Невже він іще там, на своїм місці?

Валігурський був на своїм місці. Був і не був. Гранат відбившись рикошетом від рогу костела, скочив на барикаду і вдарився о статую божої матери. І в тій хвилі луснув. Розбив на кусні голову статуї, розкинув барикаду. Кілька обломків—не знати, чи з граната, чи зі статуї—трафило старого Валігурського, він в агонії підскочив зі свого скорченого сидження в вікні костела, простяг високо руку з пістолетом і лицем наперед упав у ту купу руїни, що перед хвилею була барикадою.

— Тамочку! Тамочку! Що вам!—почувся знизу дівочий крик; скулена постать у

дверях костела скинула з себе хустку, випростувалася і скочила на перед. Не в добру хвилю. Щось ударило її. Вхопила себе за голову, скрикнула і повалилася на перед. На неї повалився повіз, що досі лежав угороджений до гори колесами в барикаду. Падаючи з гори, він якось зачепився і скопився вниз, обертаючися колесами додолу. Дівчина таким робом опинилася під колесами, а тимчасом із верха барикади валилися дошки, меблі і всякі обломки, покриваючи, але не займаючи її.

Калинович дивився на все те шкляними, неприпомними очима. Катастрофа сталася так раптово, моментально, що він не мав коли її подумати про неї. Його очі не могли відірватися від того місця, де зezла дівчина. Що з нею? Чи вона жива, чи вбита? Всяка правдоподібність говорила, що вбита, але в Калиновичевій душі шептало щось, що жива. Ану-ж жива? І згине привалена руїнами? Зомліла і буде задушена? Або вояки підуть по барикаді і потопчуть, багнетами поколють її? Він нараз почав примітити всім тілом. Якесь невидима сила неначе вхопила його за карк і пхнула на перед, неначе нечутно і невідхильно крикнула йому:

— Що став, як туман? Іди, рятує!

У нього нараз зашуміло в вухах і зарябіло в очах. Він з якоюсь розпукою глипнув довкола, мов шукаючи рятунку. А довкола було тихо, гармати не гурткоїли, кулі не світіли. За барикадою, на площі св. духа чути було гострі, різкі

окрики команди. Йдуть до штурму! Ще хвиля й підуть на барикаду. Швидко! Швидко! І Калинович не п'ямлячи нічого, скулений у двоє, блідий, майже неприпомний кинувся до барикади. Кількома сильними рухами він прочистив собі дорогу до повоза, схилився, випягнув з під нього неприпомну, зомлілу дівчину — вона видалася йому легкою, як мала дитина — і вхопивши її, мов сніп, наперед себе, кинувся й собі бігти півперек площі до виліту Трибунальської вулиці.

— *Habt acht!*¹⁾ — чути було команду на розі костела, і Калиновичу видалося, що це гукнувшись саме над його вухом. Він стрепенувся, але не кидаючи свого тягару, не озираючися, що духу побіг далі. Але дівчина в його руках робилася чимраз тяжчою; власливо це послабала його сила; організм, знеможений масою незвичайних і сильних вражень, опадав на силах. Йому почало дзвонити в вухах, вогняні кружала забігали по-перед очима; моментально все щезало перед ними, ноги тяжіли, мов-би на них були не чоботи, а важкі олов'яні кулі. Тільки якесь дивовижне зусилля волі, сила розпуки по-пихала його на перед, та й то йому здавалося, що ось-ось упаде. Опинившись перед брамою дому, де тепер реставрація Брайтмаєра, він гримнув ногою до брами й крикнув:

— На милість бога! Відчиніть!

І в тій хвилі брама відчинилася. Пара дужих рук немов-би ждала на нього, про-

¹⁾ Позір, струнко!

стяглася й узяла йому з рук його пягар, потягла його самого до сіней і знов замкнула двері. Сталося це так тихо, несподівано і легко, що Калинович в іншому разі був-би готов повірити в якесь чудо. Але тепер він не здібний був зібрати двох думок до купи. Ще хвилю спояв у сінях, мов остовпілий, ще торкнули його слух німецькі слова команди на площі ось тут за брамою, почулися йому численні кроки вояків, що, бачилось, голосно чалапкали в теплій іще крові, розмитій річками по бруку. Та в тій хвилі йому здалося, немов десь там у його нутрі луснув пухир наповнений теплою водою, і та вода лагідно почала розливатися скрізь по його тілі, почала любо лоскотати його коло серця...

Він похилився і всім пягарем свого тіла впав зомлілий на кам'яний поміст сіней.

VI.

В камениці, де опак не по чудом, не по припадком опинився Калинович жила на першій поверсі графиня М. Дідичка славного історичного імени, славна колись красою та маєтком, вона вийшла заміж за польського магната, гуляла з ним разом за границею і здобула собі не менше голосну славу своїми любовними авантюрами. Повстання 1831 року покликала її мужа назад до краю, до просторих дібр на російському Поділлі. Загальний запал захопив і його; він узброїв свою двірню й слуг і зробив із них полк, який приніс йому більше слави

серед шляхти, ніж пожитку польській справі: він був швидко розбитий і розсипаний, сам граф дістався до неволі і був висланий на Сибір, а його добра сконфісковано. Графиня ледве здужала врятувати те, що внесла мужеві в посаг, та й це через її гуляще життя за границею було дуже надшарпане. Вона спрдала оспіанки; перенеслася до Галичини, купила туп невеличке сілце та пустивши його в аренду, сама жила у Львові дуже скромно. Вся одягнена в жалобу, поважна з виду, з білим як молоко волоссям, хоч числила ледве 50 літ, вона була тепер гарною польською патріоткою. Ті, що не знали її шумного минулого, вважали її взірцем чесноти та посвячення, зразком старопольської мапрони, що на своїх жіночих раменах держала й леліяла силу й славу Польщі та біля домашнього вогнища берегла святі дідівські традиції. А ті, що знали графиню ліпше, мовчали й удавали, що також втворюють похвальним гімнам на її честь. Що їм це шкодило? Навпаки, слава, що окружала ім'я графині, переливала частину свого блиску також на весь шляхотський стан.

Нема що мовити, графиня, живучи оце вже дванацять літ у Львові, дбала дуже пильно про те, щоб піддержувати свою славу. Вона швидко якось непомітно виробила собі ім'я великої філантропки, заступниці та помічниці всіх бідних, а найпаче бідних ветеранів польського війська, бувших повстанців та свіжих конспіраторів. Маючи широкі звязки та знайомости не лише в польських, але також у німецьких шля-

хетсбких та магнатсбких сферах, вона справді могла зробити не одну прислугу, особливо в тих часах бюрократичної все-владності та самоволі. Вона не щадила заходів та просбб, вироблюючи одним посади, иншим амнесції, ще иншим увільнення зпід поліційного дозору, пашпорти на виїзд за границю, або дозвіл на перебування в Галичині. Та й звичайних бідних, сиріт, що зголошувалися до неї за підмогою, вона ніколи не відправляла ні з чим, хоча все уміла так устроїти діло, що з власної кишені на всю ту філантропію не видала ані крейцара. Прошаставши за молоду не малий маєток, графиня на старість зробилася скупою. Та про те вона вміла запомагати бідних чужими руками: тупт напише білетик, особливо до якого міщанина, купця або багача, який на radoщах, що „сама графиня“ написала до нього власноручно, прусне мошонкою і дасть у десятеро більше, ніж-би дав з власного милосердя, а там, коли діло важніше, а усмопрений виконавець її філантропійних інтенцій ¹⁾ пугіший на кишеню або вже був напуганий, вона йде сама, в жалобі, з урочистою міною на лиці, і з голосом повним релігійного намащення. І вже не легко знайти такого твердяка, щоб оперся її просббі, тим більше, що за кожною просбою графині, мов люта собака за вуглом, сиділа погроза; через свої звязки й знайомости вона могла кожному пошкодити ще легше, ніж допомгти, і не один мав нагоду пожалувати, відмовивши коли будь

1) Інтенція — намір.

її просьбі. У графині була добра пам'ять, і хто раз чим будь не догодив їй, міг бути певний, що колись у прикрій хвилі почує на собі її мстиву руку.

Входячи в літа, графиня пристращася¹⁾ чимраз більше до двох річей — вона робилася набожною, сповідалася що тижня у Єзуїтів, молилася цілими днями і взагалі весь час вільний від виїздів за філантропійними інпересами присвячувала релігійним практикам; а друга річ, це була охота сватами молодих дівчат і паничів.

Роля свахи або посаженої матери була найлюбіша їй з усіх ролей, які могла відгравати ще в життю, певно; любіша від ролі Магдалени-покупниці. Вона сватала всіх своїх молодих своячок і свояків, віддавала за муж молоді вдови та розвідки, а з часом дійшла до того, що брала до себе на виховання по десять або й більше молодих дівчат, сиріт по офіціялістах²⁾, ходячкових шляхтичах або урядниках, головне для того, щоб по двох-трьох роках могли віддати їх за муж по своїй волі і вподобі; саму відданицю звичайно не запишувано при тім; вона мала приймати свою долю з рук ясновельможної пані графині, розплакатися, впасти їй до ніг і бути до смерті вдячною.

І не треба думати, щоб графиня бодай при тім поносила якусь матеріяльну жертву. Вона брала „на виховання“ дівчат не менше п'ятинацяти літ, — молодших віддавала в теплі руки іншим милосердним

¹⁾ Пристращатися — ставати пристрасним.

²⁾ Офіціяліст — дрібний урядовець.

людям. Ті вихованці жили у неї в селі і ніби то вчачися домашнього господарства, робили безплатно всю чорну роботу сільських куховарок, наймичок та робітниць. За те віддаючи їх замож, графиня давала їм „гардеробу“, це-б то пару сорочок та иншого дешевенького жіночого убрання, та пару дукатів „на нове господарство“; все було обчислене докладно так, щоб ніяка вихованиця не коштувала більше, ніж приніс її заробіток. Головне віно, яке давала графиня, це була її пропекція: вона виробляла посади й аванси для мужів своїх вихованців, приміщувала їх в данім разі у знайомих панів до „обов'язку“ і не забувала за них і потім.

Того дня, коли скоїлося бомбардування, графиня провела весь ранок, як звичайно, на молитві. Коли-ж почали стріляти й насупропи її вікон почали будувати барикаду, вона веліла своєму льокайові Янові замкнути браму, а сама ставши біля вікна так, щоб була заслонена муром, а про те могла бачити все, що діється на площі, стояла, весь час шепчучи молитви й визируючи крізь вікно. Де-кілька куль із площі св. духа влетіло крізь відчинене вікно до її покою, та це не злякало її; вона була з лицарського роду і не боялася оружжя; за її дівочих часів не перевелася ще мода, що паничі для забави вистрілювали паннам корки з під черевиків в часі полонеза. Таким робом вона була свідком оборони й упадку барикади, бачила, як упав останній оборонець, поміщений у вікні єзуїтського

костела, і дівчина, що сиділа в заглибленню, бачила нарешті вчинок Калиновича. Видячи, як він із дівчиною на руках біжить півперек площі, вона скрикнула нараз до свого лбока:

— Яне! Живо! Живо! Біжи, відімкни браму і хапай тих двоє до сіней! Живо, бо їх розстріляють на місці!

Ян скочив з ключем до брами і в саму пору втягнув Калиновича й дівчину до середини. Ледве заскрипів ключ, замикаючи браму, на площі почулися голоси команди і гупання кроків цілої компанії вояків. Офіцер мабуть добачив ще Калиновича, що втікав із площі, але не бачив докладно, куди і як він щез. Порівнявшись з брамою тої камениці, де жила графиня, він закомандував:

— Compagnie halt! ¹⁾

Компанія стала. Офіцер, покликавши до себе двох капралів, задзвонив до брами. В середині не було чужи нічого, ніхто не відчиняв. Офіцер задзвонив ще раз і почав рукояттю шаблі стукати до брами та клясти по німецькому. Нарешті брама відчинилася. В сінях стояв Ян у багатій ліберії.

— Чим можу служити пану лейтнантові? — запитав він чемно.

— Хто тут живе? — запитав строго офіцер.

— Пані графиня М...

— Сама?

— Сама.

¹⁾ Компанія, стій!

— Я бачив, що сюди тікали бунтівники, ті, що з барикади стріляли на цісарське військо.

— Пан лейтнант помилилися, — чемно, але рішуче мовив Ян. — Пані графиня немає нічого спільного з бунтівниками. Справді перед хвилею я відчинював браму, але лиш на те, щоби врятувати життя одного цісарського урядника, якого ще в останній хвилі бунтівники хотіли розстріляти. Осб він!

І Ян, відступивши на бік, показав офіцерові й воякам Калиновича, що все ще безтямний і зомлілий лежав на кам'яній долівці сіней. Розуміється, що дівчини, яку він виніс із барикади, не було ані сліду.

— Прошу поглянути, — мовив далі Ян, нахилиючися над зомлілим. — Під плащем цісарський мундур, на руках нема ані сліду пороху, тільки сліди чорнила на пальцях.

— Todt¹⁾? — запитав коротко офіцер.

— Ні, зомлів. Мабуть дістав кольбою по голові. Бачите, циліндер заломаний.

— Gut. Ich werde es melden²⁾). Як прийде до себе, задержіть його. Compagnie, marsch!

І вояки пішли далі, а Ян замкнув за ними браму. Він увесь час потерпав, щоб Калинович не прочунявся передчасно та не попсував своїми признаннями заїмпровізовану ним історію. А тепер аж легше зітхнув та подякував богові, що брехня побідила.

¹⁾ Мертвий?

²⁾ Добре. Я про це зроблю донесення.

В тій хвилі Калинович застогнав і відкрив очі.

— Де я? Що це зо мною? — запитав він, озираючися довкола.

— Між добрими людьми, — мовив Ян. — Не бійтеся нічого, все буде добре.

Калинович сів на долівці і озирався довкола з зачудованням. В його голові шуміло, спомини недавно пережитого ще не ожили.

— Де я? Хто ви? — запитав він, знов вдивляючися в Яна.

— Ви в домі пані графині М.. Я впустив вас, як ви тікали...

— Ах! Так! А де-ж та дівчина, що я ніс її?

— На горі, у пані графині.

— То вона не вбита?

— Здається, ні. Пані графиня тверезить її.

— А вже не стріляють?

— Ні, вже втихло.

— А не будуть шукати за нами?

— Були вже тут. Надіюся, що не прийдуть більше.

— Були тут? Бачили мене?

— Бачили. Та ви не бійтеся нічого. Ваш мундур, ваші руки замазані чорнилом, а не порохом, переконали їх, що ви не повстанець.

— Господи, тобі слава! — зітхнув Калинович.

— Значить, тепер можу йти додому?

— Я не радив-би вам. Тепер іще не зовсім безпечно.

— Ах, так, певно! Чуєте? Гуде, тріщить, що це таке?

— Рятун горить. Вояки стоять довкола і не дозволяють гасити. Шукають по домах. Лишіться тут іще трохи, потім я проведу вас до вашого дому.

— О, спасибі вам! — мовив Калинович. — А до того мені треба подякувати пані графині за її доброту. Ой!

Калинович на згадку про графиню пробував устати, але почув біль у крижах і йойкнув. Ян поміг йому встати, запровадив його на поверх до свого покою і завідомивши графиню про все, приніс йому шкляночку вина, сухарів і овочів.

Калинович покріпився і сидючи в кріслі, поки Ян ходив usługувати графині, силкувався впорядкувати свої вражіння з недавно пережитих страшних хвилин.

У нього сильно боліла голова, чувся якийсь глухий біль у крижах, і в цілім тілі якесь отупіння, мов після тяжкої праці.

В покоїку, де він сидів, було вже майже зовсім темно. Війшов Ян і поставив на столі дві запалені свічки. Слідом за цим відчинилися двері і ввійшла графиня.

Калинович чемно подякував їй за рятунок, поцілував її руку й просив дозволу вийти і навідатися до свого помешкання. Графиня сіла на кріслі біля столу й оглянула його уважно від ніг до голови.

— Ви якийсь урядник? — запитала вона з виразом розчарування в голосі.

— Так, ясновельможна пані, канцелярист при державній бухгалтерії.

— Ваше ім'я?

— Степан Калинович.

— В усякім разі це дуже гарно з вашого боку, що ви не завагалися посвятити своє становище й наразити своє життя, коли ходило о боротьбу за наші спільні, святі ідеали.

— Ясновельможна пані графиня вибачає, — мовив Калинович, — я зовсім не думав ні про яку посвяту, ні про яке нараження.

— Ну, так! Чоловік не думає про такі речі, а йде за голосом патріотичного обов'язку.

— Ясновельможна графиня вибачає, — ще раз заперечив їй Калинович, — я зовсім не йшов за ніяким таким голосом. Я вийшов із канцелярії, коли там луснув гранат і запалив папери. Я хотів іти додому, та застав вулицю загороджену барикадою.

— А все-таки ви станули в рядах оборонців.

— Дуже мені прикро, що мушу ще раз спростувати погляд ясновельможної пані. Я не станув ні в яким ряді, але в куті, де-б мене не досягли кулі. Я чоловік не воєнний.

— А ця дівчина, яку ви видобули з-під барикади, хіба це не ваша сестра, не товаришка вашої боротьби?

— Ні, ясновельможна пані. Цю дівчину я бачив сьогодні перший раз і навіть не знаю, як їй на ім'я. Догадуюся лише, що вона дочка мого бюрового товариша Валігурського, який справді стояв на барикаді і стріляв, доки не впав забитий обломком гранату. Тоді вона

вискочила з якоїсь криївки, крикнула «папочку» і зараз упала вниз. Я бачив, як на неї звалився повіз, а що в пій хвилі перестали стріляти, я вирвався зі свого кута, вихопив її з розвалин і поніс, сам не знаю куди.

Графиня зморщила чоло і гляділа на нього гостро.

— То ви все не з папріопизму?

— Ні, ясновельможна пані, не можу того сказати. Я не мішався ніколи в політику.

Графиня всміхнулася якось квасно.

— Хіба-ж це політика? Боротьба за найсвятіші ідеали, за вітчину...

— Ясновельможна пані, я австрійський урядник, а з роду Русин...

— Ah! Comment il est mal élevé! ¹⁾ — скрикнула графиня з виразом великого розчарування не то сама до себе, не то до Яна, що стояв за її кріслом, а по хвилі додала знудженим голосом:

— Ну, добре, можете собі йти. Дівчиною я займуся. На всякий випадок, коли ви були знайомі з її батьком, то дайте Янові свою адресу. Може вона захоче побачитися з вами. Adieu! ²⁾

І графиня встала, гордо подала йому два пальці, які він поцілував з низьким поклоном, і вийшла, шелестячи сукнею.

Минув місяць від того часу. Рапуш згорів і з ним усі папери державної бухгалтерії. Калинович пробував на недобровільнім урлопі ³⁾ і нудився страшенно.

¹⁾ Як він погано вихований!

²⁾ До побачення.

³⁾ Урлоп — відпуск.

Привиклий до неважкої, але щоденної правильної праці, він тепер не знав, що зробити з собою: зразу, коли ще в місті панував пострах стану облоги, він цілими днями сидів запертий у своїм покоїку, читав де-що, пробував навіть писати вірші й зараз-же палив усе написане. Пізніше, не вважаючи на сніг і слоботу, він ходив по вулицях і нараз спостеріг, що його щось надто часто тягне на Трибунальську вулицю. Чи то були спомини тих страшних годин, які він пережив у куті біля барикади, чи що инше? Він силкувався вмовляти в себе, що має право ще хоч раз побачити ту дівчину, яку з нараженням власного життя вирятував від нехибної смерті. Але задзвонити до брами гордої графині він таки не мав відваги.

Та ось одного дня, коли він вибирався власне на свій звичайний прохід, до його дверей хтось застукав. Калинович зазмер зо страху; він-же ще боявся, щоб його як будь не потягнуто до одвічальності за нещасну барикаду. Він не знав, що робити: чи замкнути двері й удаати, що його нема, чи просити незнайомого гостя, щоб ввійшов. Але двері відчинилися без його записин, до покою ввійшов Ян у багатій ліберії і подав йому пахучий білетик.

— Пані графиня просять сьогодні на вечір, — мовив він, поклонився й пішов.

Весь той день перебув Калинович серед дивного зворушення. Він ходив довго по вулицях, старанно оминаючи ринок і Трибунальську, кілька разів заходив

до каварні, читав газети та, не можучи нічого зрозуміти, відкладав їх на бік. Нарешті прийшов вечір. Убравшись в повну свою парадну, Калинович узяв фіякра, бо на вулицях було болото, і під'їхавши до звісної брами на Трибунальській, подзвонив. Брама відчинилася, Ян повів його на перший поверх до покою графині.

В ясно освіченим покою сиділа при столі в фотелю графиня, а обік неї бліда, тендітна панночка, скромно, але елегантно одягнена в чорну сукню.

— Пан Стефан Калинович! — промовив Ян, впроваджуючи Калиновича до покою і віддалився. Панночка, що сиділа на кріслі біля графині, порушилася якось нервово, немов хотіла встати. Але графиня легенько простягла руку, даючи їй знак, щоб сиділа тихо.

Калинович наблизився й поцілував графиню в руку.

— Панна Емілія Валігурська, пізнаєте? — промовила вона з легким усміхом, обертаючися до нього.

— Як-би не слова ясновельможної пані графині, то ніколи-б не пізнав, — відповів Калинович і вклонився панночці.

Вона встала, обійшла фотель графині і простягла йому руку. Калинович з дивним почуттям зирнув на ту дрібну, білу ручку, по якій ніхто не був-би пізнав, що вона так зручно і вправно набивала перед місяцем важкі Наполеонівські пістолети.

— Позвольте, пане, — промовила вона трохи горловим, але дуже приємним голосом, — подякувати вам за ваш справді

геройський учинок, що врятував моє життя. Оскільки знаю з уст пані графині, був це героїзм по-неволі. Тим гірше для вас, що ви направили на бідну сироту, яка нічим не в стані відплатитися вам.

— Дуже низько пані ціните мене, думаючи, що я, чи то в тій хвилі, коли рятував вас, чи коли будь пізніше, хоч на момент думав про якусь заплату за це чи то з вашого, чи з чийого будь боку. А тепер побачивши вас у перше, я справді щасливий, що мій мимовільний учинок урятував життя такої гідної і гарної особи, як ви.

При цих словах панна почервоніла і в заклопотанню глянула на графиню, та й Калинович почервонів і вступив очі вниз.

— Il n'est pas si mal élevé, comme j'avais songé ¹⁾, — промовила графиня, гладячи панну Емілію по голові. Потім вона почала розпитувати Калиновича про його рід, його уряд, його плату, про те, що тепер робить і що думає робити. Він відповідав на її питання по просту, щиро, нічого не прибільшуючи, і графиня слухала його оповідання очевидно зацікавлена та кивала головою. Потім попросила його лишитися ще пів години і повечеряти з ними. Вечеря була дуже скромна, а що графиня при тім не говорила багатого, то й досить нудна. За вечерею Калинович сидів проти панни Емілії, а графиня між ними, при вужчій краю

¹⁾ Він не так погано вихований, як я гадаю.

столу. Графиня заставила Калиновича розповісти ще раз при панні історію пам'ятного дня і падолисту, і Калинович чув, що цим разом оповідав цікавіше, ніж перед місяцем, декуди навіпть з гумором, так що на лицах обох дам показувався легенький усміх.

— А я пана давно знаю з оповідань небіжчика татка, — промовила панна Емілія. — Дуже часто говорив мені про свого бюрового товариша. „Одинока щира і чесна душа в нашім бюрі“, так мовляв він звичайно, «лише шкода, що такий забитий шварцгельбер».

— Так, ваш покійний татко часто докоряв мені шварцгельберством, хоча признаюся по щирості, я ніколи не розумів гаразд, чим туп я заслужив на докори. Я чоловік простий, не вчений, і не очипаний. Знаю свою бюрову роботу, яка мене годує, і свою присягу, яка мені велить робити почно й чесно. Та й годі. Але це не значить, щоб я по за цими межами не міг розуміти справедливих жадань чи то польського, чи руського, чи якого иншого народу.

— *Pas mal dit!*¹⁾ — мовила графиня, хитнувши головою.

— Я часто просила татка, щоб запросив коли до нас до дому того закованого шварцгельбера, — мовила далі панна, — але таточко не хотів. Він і не знав...

¹⁾ Не погано говорить.

Вона не договорила й припустила хустку до очей, утираючи слізи.

Графиня встала. Калинович поцілував її в руку, здалека вклонився панні й пішов. Він не знав, що думати про цю свою візиту, про її ціль і значіння, але почув, що без значіння вона не лишиться. І справді, по кількох тижнях, десь при кінці лютого 1849 року, він дістав знов записки від графині, щоб поспричинився відвідати її на хвилину. Цим разом графиня прийняла його сама. Вона запитала знов, чим він займається. Калинович відповів, що все ще не має постійного заняття, бо державну бухгалтерію касують і реорганізують. Правда, його не відправлено зі служби і платю, 20 ринських місячно, йому дають, але що буде далі, цього він не знає. Графиня вислухала його мови й сказала йому по просту:

— Подавайте до намісництва.

— Вельможна пані графине, — мовив Калинович, — я вже розвідував. Там усі такі посади, на які я міг-би податися, давно вже обсажені.

— То байка, — мовила графиня рішуче. — Зараз сьогодні лагодьте подання. Не говоріть ні про яку посаду, а подавайтеся. Залучіть, які маєте, свідоцтва, папери. Зрозуміли?

І не ждучи його відповіді, вона встала й подзвонила. Явився Ян і подав зачудованому Калиновичеві плащ і калоші.

Калинович подався, хоч не мав ніякої надії на те, щоб його подання осягнуло яку ціль.

Новий намісник Голуховський був уже звісний, як чоловік гострий, безоглядний службиста, говорили, що хоче зорганізувати намісництво і загалом усю політичну адміністрацію в краю, як свою праву руку й добирає людей здібних, енергічних та рішучих. Калинович не почував у собі таких прикмет; він був добра, терплива та точна рахункова машина, але не жаден адміністратор. І справді, зразу здавалося, що його надії на одержання посади в намісництві зовсім марні. Минав тиждень за тижнем, а відповіді не було ніякої. Калинович ждав зразу терпливо, з тою терпливістю впертого та при тім пасивного Русина, на яку зложилися довгі віки політичної й соціальної залежності та невласновільності. Він пробував через знайомих возних та інших канцеляристів, що служили в намісництві, засягати відомості, як спойть його справа, але ніхто не вмів сказати йому нічого певного; одно тільки було певне, що всі персональні справи взяв у свої руки сам намісник і жадна, навіть найпідрядніша номінація в політичній службі не робиться без його відому.

Положення Калиновича робилося чим раз прикріше. По скасованню старої державної бухгалтерії, яку тепер на нових основах перероблювано на краєву фінансову дирекцію, йому грозила перспектива, коли не дістане посади в намісництві і не зголоситься задалегідь до якої іншої державної служби, лишитися зов-

сім на леду, без ніякого удержання крім малесенької пенсії за дотеперішню 20-літню службу. Кілька разів він збирався йти до графині та просити у неї поради, а в разі чого й протекції, та все щось спиняло його. Нарешті, вже геть у великому пості, він наважився піти до намісництва, відобразити своє подання й allegati¹⁾ й подаватися куди инде, хоч-би до суду. Та на привелике диво, як раз того самого дня, коли надумав цей крок, одержав із намісництва візвання, щоб того й того дня ставився в повній урядовій параді на авдієнцію до самого намісника.

У Калиновича аж жижки запрусилися. Він увесь примпів зі страху, що мусить ставати око в око перед таким великим та спрашним паном, який йому видавався силою першою по цісарі, а другою по бозі. Та це не був страх розпуки й безнадійності, а навпаки, на дні того страху во-рушилося радісне почуття, що чей-же воно не надармо, що та авдієнція буде великим і щасливим зворотом у його життя.

Завмирало серце у Калиновича, коли того пам'ятного дня входив у браму намісництва і низенько поклонився пишно вбраному портієрові, що стояв у брамі з золоченою булавою в руці. Ще дужче завмирало його серце, коли, пройшовши пару сходів і довгий коридор, він ввійшов до почекальні перед авдієнційною залею і знов низьким поклоном ушанував слугу, що зажадав від нього завізвання. А вже як завмирало його серце, коли той сам слуга після ряду інших імен нарешті

¹⁾ Allegati—додашки, документи.

викликав його й відчинив перед ним двері до авдієнційної залі, цього ні словами сказати, ні пером описати. Майже безтямний увійшов Калинович до тої залі, оббитої червоними тапетами, з меблями також оббитими червоним адамашком, з великим бюром, застеленим червоним сукном. Перед його очима зачало колихатися та клубитися якесь червоне море.

Він зупинився недалеко дверей не знаючи, чи йти далі, чи ні. В тій хвилі з-за червоного бюра встав високий пан з гострими та виразними рисами лиця, з носом довгим і гострим як гуцульський попорець, з бакенбардами і виголоною серед них бородою і звільна наблизився до нього. Цей пан міряв його уважно проникливими, не то сердитими, не то згідними очима.

— Слухай, Калинович,— промовив нараз високий пан різким, прохи носовим і дуже неприємним голосом,— що ти собі думаєш? Ти зроду Русин, був на польських барикадах, кваліфікації не маєш і подаєшся на цісарську посаду до намісництва. По якому це?

Ще досі в Калиновича подирав мороз за плечима, а тепер було йому так, немов-би хтось обілляв його окропом. Оп тобі на! Дождався посади, нічого сказати. Намісник знає про його пригоду з барикадою! Значить—замість посади попруть на старі літа в рекрути, як багатбох інших барикадних героїв. У нього дух заперло. Він стояв німий, блідий і прясся всім тілом.

— Ну, що, не відповідаєш на моє питання?— настоював намісник, не зво-

дячи з нього допитливих очей і очевидно любуючися його смертельною привогою.

— Екс... екс... екс... — пролепотів Калинович, але не міг вимовити навіть першого слова.

— Ну, що? Говори сміло! — захопив його намісник, прохи змякшуючи голос.

— Ексцеленціє... я... я... власне... хотів. — вигукував, мов викидав із себе поодинокі слова бідолашний Калинович.

— Ну, що ти хотів?

— Хотів... власне... сьогодні... відібрати своє подання,

— А то чому?

— Бо розмірковував.. що я... куди мені... до політичної служби...

— А чому ти не розмірковував того вперед, заким вносив подання?

— Екс... екс... ексцеленціє... я... я...

Він завагався. Чи згадувати про графиню? Щось немов долонею запикало йому уста. Якась вроджена гордість наложила пуга на його язик. Ні!

— Я... я був дурний, — вицідив він.

— Бачу сам, що ти дурний. Навіть тепер не вмієш вибредхатися. Ну, скажи, на що мені такого урядника? Де я його подію?

— Ексцеленціє... я не маю претензії на високу посаду... я на найменшій готов щиро й чесно... — осмілився промовити Калинович, у якого лагідніший тон намісника знов збудив де-яку надію. Та бідолаха знов не в ті двері попався.

— Слухай, Калинович, — перервав йому намісник гостро, морщаючи брови, — не говори мені про свою щирість і чесність.

Це твої особисті прикмети, до яких мені нема ніякого діла. Для мене головна річ служба. Будеш нечесний у службі, підеш до криміналу. Будеш нещирий у службі, нажену тебе. Про це нема що й говорити. А мені поперед усього треба людей розумних, енергійних, смілих, кованих на всі чопирі ноги, розумієш? Таких, щоб уміли зручно сповняти мої накази й навіть те, чого я їм не наказав. Щоб уміли відгадати мою волю, мою інтенцію. Щоб уміли робити моїм іменем, не наражаючи мене на одвічальність... робити урядово й ховати кінці в воду... щоб уміли в данім разі змовчати, а коли треба, то й потерпіти там, де через це можна відвернути одвічальність від мене. Розумієш? Я потребую таких урядників, щоб були в моїх руках без душі, без волі, без сумління, а про те все мали голову на карку. Розумієш, Калинович?

— Одно розумію, ексцеленціє, що я на такого урядника не здатний,—мовив Калинович.

— Так, маніпула маніпулою й буде,—згідно буркнув намісник і зробив такий жест, немов хотів відвернутися. Калинович поклонився, щоб іти геть, уважаючи авдієнцію закінченою. Та нараз намісник обернувся до нього, немов нагло пригадав собі щось.

— А слухай, Калинович, скажи мені, як то ти бився на барикаді?

— Ексцеленціє, я не бився.

— Не бився? А як-же ти вирятував ту панну... як її... Валігурську з розвалин барикади?

— Ексцеленціє, я... я... нехотячи.

Ані один мускул не дрогнув у кам'янім, мов сокира нагостренім, лиці намісника, тільки блиск очей зраджував, що він сміявся в душі.

— І що ти зробив тій панні, що вона від тоді плаче і жалується на тебе?

У Калиновича знов мороз подер за плечима.

— Екс... екс... ексцеленціє, я нічого не знаю. Я переніс її зомлілу на руках.

— Еге, переніс на руках! Добре переніс! Тепер дівчина нещаслива, плаче на тебе. Зараз мені йди й заспокій її. А як будеш мати від неї посвідчення, що вона не має до тебе ніякої претензії, тоді приходь сюди по резолюцію. Инакше й бачити тебе не хочу.

Мов п'яний, вийшов Калинович із намісництва. Що за нова халепа наскочила на нього? Чого хоче та панна? Що йому робити? Не думаючи, не тямлячи як і куди, він якось по-неволі опинився на Трибунальській і подзвонив до відомої брами. Ян, не кажучи ані слова, попровадив його до графині. Гикаючись і плутаючися, Калинович оповів їй, чого жадає від нього намісник.

— А ви справді знайшлися не гарно, не по кавалерськи, — гостро й холодно мовила до нього графиня. — Ви-ж від першого разу могли побачити, що панна Емілія не байдужа до вас, а про те стілький час не навідувалися, зовсім забули про неї. Бідна дівчина, скільки вона наплакалася!

— Вельможна пані графине! — крикнув переляканий Калинович, — клянуся сумлінням, що я нічогосінько не завважив! Та й де-ж-би я смів!... Я чоловік без становища, без роду... вже майже сороклітній... а панна Емілія...

— А от бачите! Прошу, входіть ближче!

Графиня повела Калиновича до салону, де за фортеп'яном сиділа Мільця, хоч і не грала.

— Мільцю! — мовила графиня, — представ собі, твій пан кавалер нічого й не догадувався!

— Панно Еміліє, — мовив Калинович, наближаючися та цілуючи її руку, — вибачайте моїй сліпоті. Але такого шастя я ніколи не міг надіятися... не смів-би...

— Ну, ну, не треба бути знов таким неспілим, — мовила, всміхаючися графиня.

— Вельможна пані графине! — мовив Калинович, не випускаючи руки панни Мільці, — в оцій радісній хвилі не відмовте бути нам сиротам за матір!

І вони обоє впали перед нею на коліна.

— Боже вас благослови! — набожно промовила графиня, кладучи їм руки на голови.

Не минуло й пів години, як Калинович знов верпав до намісництва, цим разом уже гаправду п'яний, — п'яний не лише двома келішками вина, випитими у графині з нагоди своїх заручин, але головно п'яний щастям, що так несподівано впало на нього. Він мав при собі лист від графині, який і вручив намісникові.

— Ну, так то добре!—мовив намісник.
— Грапулюю тобі заручини й прийми від мене оце!

І намісник подав йому срібну табакерку, повну дукатив.

— Це на нове господарство. А зараз по шлюбі одержиш декрет номінаційний на рахункового офіціала з платою 50 ринських місячно. І зараз по шлюбі прийди до присяги. А пенсія числиться тобі від завтра; завтра починається й служба.

Намісник махнув рукою—авдієнція була скінчена.

Отой час від заручин до шлюбу був певно найщасливішим часом у життю Калиновича. Все його тішило: і надія мати молоду, таку гарну, таку скромну жіночку, і так несподівано одержана, така корисна і висока, в порівнянні з давнішою, посада, і нова служба в бюрі, де його шанували, знаючи, що він у ласці в намісника і що намісник сам обдарував його. Та по шлюбі швидко все змінилося.

Власливо не все. Службові відносини Калиновича були добрі, намісник був задоволений з його роботи і хвалив його пючність та пильність. Але дома все пішло погано. Незабаром по шлюбі показалося, що Мілвця ані не думала плакати та тужити за ним, що всю ту історію вплескала графиня, якій доконче захопілося віддати її за нього замож і позубутися її з дому. Подружжя було зовсім не добірне, і Мілвця швидко дала Калиновичу до пізнання, що він не милий, осоружний їй. Правда, вона тягла супруже

ярмо, не маючи куди дітися, але домашнє життя Калиновичів було погане. Не поправили діла й діти, два хлопчики, яких Калинович дуже любив. Мільця взяла їх виховання зовсім на себе й майже не допускала його до них. Вона ненавиділа в ньому особливо його „rusinstwo“¹⁾ і пилбувала, щоб воно, борони боже, як зараза не прищепилося її дітям. По п'ятбох роках такого життя Калинович почав пити, а застудившись раз якось у зимі і набравшись черевного дуру він, уже хорий, по якійсь домашній сцені непевним кроком пішов до шиночку, випив там чотирі гальби зимного пива і звалився без тями додолу. Його занесли додому зомлілого. Лікар, прикликаний милосердними сусідами, пілвки головою похитав. Мільця не хотіла й глянути на недужого.

— Так тобі треба, старий собако! — бурчала вона. — Вмирай уже раз. Запроїв ти мої молоді літа, то й не думай, що я буду жалувати за тобою.

Калинович, відзискавши на хвилю припомніть, чув ті слова. Він не сказав нічого, закусив губи, щоб не застогнати з болю, повернувся лицем до стіни й сконав.

Його сини вирости на гарячих польсьбких патріотів; про руський рід свого батька навіть не чули ніколи.

І скільки то їх, вольних і невольних героїв, пішло отак на пропале! З давна привиклі цінити себе і все своє за ні-за-що, а бити поклони перед чужим, вони

1) Русинство, — українство.

при сильнішім подуві історичного вітру відставали від своїх, а в чужих, яким віддавали свою силу, своє серце й життя, не знаходили ні признання, ні пошани, ні пам'яті. Забуттям покриває також помність їх діла й могили.

1889 р.

ГРИЦЬ І ПАНИЧ

I.

Було це зимою, незадовго перед пущенням пам'ятного 1846 року.

Невелике гірське село Ступосян розкинулося широко по крупій долині, перерізаний гірським потоком, що тепер скований грубою ледяною корою та присипаний снігом тільки де-де глухо булькотів з-під льоду і на кінці села вливався до так само замороженого Сяну. Маленькі хапи чорнілися купками на білому сніговому полі, сполучені одні з одними хіба вузенькими, в снігу протоптаними, стежками. Величезними, важкими шапками зима сиділа на стріхах, ледовими соплями звисала з окапів, купами білого пуху гніздилася між гіляками верб, густо вкривала вбогі поля по збоччях, придавлювала своєю вагою чорні смерекові ліси по довколишніх горах. Тісно й важко робилося чоловікові, коли бачив себе таким дрібненьким, слабим та відрізаним від решти світу серед тих величезних гірських валів, серед тої маси снігу, а до того ще обгородженим з усіх боків тим чорним, могутнім часпоколом, що ночами

від вітру спогнав, немов велетень коначу-чи в спрашних муках, що в мороз при-щав та стріляв, мов ворожий табір, а в бурю ревів, свистів та вив, засипаючи безмірними туманами снігу маленьке, вбоге село, там у долині над потоком.

Серед села на горбику стояв панський двір, дерев'яний, із ганком, чисто вибілений і обведений високим парканом. У тім дворі жив дідич села, пан Пшестшельський, старий удовець із сином одинаком Нікодимом, парубком 28 літ, що скінчивши в Перемишлі гімназію від десятибох літ покинув школу й жив при батькові, помагаючи йому завідувати господарством, а власнито проводячи найбільше часу на польованню і поїздках по дальших і ближчих сусідах, свояках й знайомих. Пан дідич Пшестшельський, 70-літній, крепко збудований і здоровий шляхтич старої дапи, провадив господарство сам і навіть не позволяв синові надто багато втручатися до нього, так що цей мав багато вільного часу і міг займатися „політикою“. Ще в гімназії він гаряче перейнявся був ліберальними, демократичними польськими ідеями, що ширив у Перемишлі кружок Дмитрасиновича, а покинувши школу, не переставав цікавитися пропагандою, кілька разів гостив у себе революційних емісарів, що ходили по краю, що року їздив на пару неділів до Львова, щоби погуляти на балах і розвідати, як стоїть справа відбудовання вітчизни, і в останніх часах пробував навіть сам пропагувати ті думки не тільки серед околичної шляхти, але також між се-

лянським парубоцтвом батьківського села.

Старий пан дуже нерад був тій синовій політиці — раз тому, що вона де-що прохи коштувала, а по друге тому, що була небезпечна. Гостини польських емісарів у його домі наробили йому багато неприємності, хоч власти й не знали про все, що було на правду. Комісар Курцвайль завзятий ворог шляхти, кілька разів нагрожувався арештувати його сина, скоро тільки щось найменше покажеться на нього. А найгірше те, що сам батько вважав синові погляди хибними, для шляхти небезпечними, згубними, комуністичними. Між батьком і сином бували часті суперечки, особливо від того часу, коли Нікодим почав збирати сілських парубків і голосити їм свою науку. Батько сердився, вговорював сина, вияснював йому, що він підкладає підпал під власну хату, та син не слухав, а ще жадав від батька, щоб цей повадився з селянами лагідно, скасував буки, зменшував данини, — мало, що не жадав цілковитого даровання панщини.

— Здурів хлопець! Чисто здурів — повторяв заклопотаний батько. — Одинокий спосіб, оженити його з якою енергічною та господарною шляхтянкою, яка-би порядно взяла його в руки.

Та такої пари для його Димця на разі не було видно, а «політика» не давала самому паничеві думати про женицьбу.

Оце власне старий пан, ходячи по покою, думав про те, що йому почати з сином, і перебирав у голові всіх знайо-

мих панночок. Надійшли м'ясиці, сама пора для весілля. Господарство в останніх роках ішло слабо. Від часу бунту, що вибух був у селі в 1841 році, селяни роблять панщину нерадо, ціни на збіжжя нема, за деревом ніхто й не питає, а тимчасом податки плати. В селі був голод і треба було, майже половину господарів, ряпувати на переднівку. Дуже придалась-би гарна невісточка з гарним віном. І дім оживила-б, і фінанси поправила-б. А то що: і живемо ми оба скромно, ні на які видатки собі не дозволяємо, і господарства, здається, пильнуємо, а тимчасом усе йде як з каменя, довжок у сянїцьких лихварів росте та й росте і нема надії вилабудатися з нього.

Пан Пшестшельський був у хмарному настрою. Поснідавши рано й обійшовши господарство та розділивши панщизняну роботу (до покою доносився з гумна густий спук цїпів, мов далекий компанійний карабіновий вогонь), він вернув до покою й дожидав другого снідання. В живопі прохи млоїло, а до того небо було хмарне та непривітне, всі дороги і стежки завалені снігом, — чуття голоду, самоти та самотності придавлювало душу.

— Де панич? — запитав пан Пшестшельський, відхиляючи з покою двері до сіней і направляючи своє питання до супрошлежної отвореної кухні, де кухарка при помочи двох служниць поралася коло печі.

— Десь туп недавно були, — відізвалася одна служниця.

— Певно пішли до Тимкового, Гриця кликати,—додала друга.

— По що йому Гриця?

— Та видно хочуть десь їхати по обіді. Рано веліли фірманові¹⁾ зладити залубеньки²⁾.

Пан запер двері й знову пустився ходити по покою.

— І куди він хоче їхати по такій заметі? А тут не нині то завтра жди нової сніговійниці. Чую це добре, ревматизм так і ходить по костях. Я певнісінький, що він до Сянока збирається. Ну, та зрештою нехай їде. Може там збереться яке товариство, піде забава, панни будуть... ану-ж може котра й причарує його.

В тій хвилі надійшов панич. Це був так само високий і статний чоловічина, як і його батько, осмалений вітром, синьований, з довгими, по уланськи закрученими вусами. Подовгасте, сильно костисте лице свідчило про енергічну вдачу і сильну волю, а сині очі надавали цьому лицю виразу якоїсь ідейності й замишування до мрії та фантазії. Він був убраний по господарськи але чисто, в «польських» чоботях з високими, густо поморщеними халявами, в штанях із грубого, сірого сукна, в короткім вище колін кошуку без ковніра. Боброву шапку з кляпами на вуха зняв при вході до покою, а потім поклав на комоді.

— Добрий день тапові!—промовив м'яким та звучним голосом.

1) Фірман—візник.

2) Залубеньки—маленькі санки.

— Добрий день! Ну, що? Де бував?

— Ходив до лісу, чи нема свіжого вовчого сліду.

— Нема?

— Ні. Після вчорашнього немає.

Нікодим скинув кожушок і передягся в чемерку, свій звичайний стрій.

— Збираєшся їхати кудись?—запитав батько.

— Та мушу. Вчора лист прийшов із Сянока.

— О!—здивувався батько.—А ти й не сказав мені нічого. Від кого лист?

— Та не говорив, бо то не патків інтерес. Граф К. пише мені, коротко, пару слів: «Прибувай, важні вісті».

— Агі! Граф К.! Та не знапи коприй, бо їх два є. Чи старий, чи молодий?

— Молодий.

— Ти з ним знайомий?

— Досі ні.

— Ну й не догадуєшся, чого тебе по-требує?

— Догадуюся. Лист запечатаний не його печаткою, а нашою, меч і коса на-вхрест, а на полях чопири букви: J. P. N. Z.

— J. P. N. Z.—а це що значить?

— Jeszcze Polska nie zginela ¹⁾.

— Там до дідька!—буркнув старий пан.

— Що. не подобається тобі?—якось прикро запитав син.—Я думар, що це по-винно пішити тебе.

— Як може мене пішити дурниця? Будьте собі патріотами, вірте всею ду-шею, що Польща не пропала, працюйте,

¹⁾ Ще не вмерла Польща.

про мене, над її відбудованням, але по що вивішувати свій папріотизм на печатках, викрикнути його з дахів, вибубнювати на вулицях? А надто ще коли знаєте, що уряд дразнився такими дурницями, як бик червоним. Коли хочете справді зробити щось, то такі значки сто раз швидче пошкодять вам, ніж допоможуть.

— Ну, не можна так говорити, — боронився Нікодим. — Люди людьми, папочку, а Поляки Поляками. Їм не досить папріотизму в глибині серця, їм треба папріотичної одежі, кокард, печаток, фан¹⁾ і відзнак. Такі речі стягнуть до себе навіть таких людей, що в серці небагато мають дійсного папріотизму.

— О, певно, — мовив батько. — Це певно вони прип'ягнули й того графика К., марнопрапника, неробу та гуляку. Даруй, мій сину, але справі, котрою кермує цей панич, я неможу вірити. Бувши на твоїм місці, я зараз-би відкараскався від неї.

— І мені це не дуже подобається, що він має в руках нашу печатку. В окружнім комітеті засідає купа паничів, котрі вже від давна балакали про те, що треба когось для «фірми». Здається, що вони втягнули його. Ну, та я поїду, розвідаю, що там вони роблять і яке в них діло до мене.

Льокай покликав панів до снідання. В часі снідання, в присутності льокая, розмова перервалася; тільки десь колись пани перекидалися французькими фразами, хоч оба в французькій мові були не тверді й

¹⁾ Фана — прапор.

ширшої конверзації¹⁾ цею мовою не могли провадити.

По сніданню батько почав збиратися до виходу, щоб оглянути господарство.

— Коли їдеш?—запитав він сина.

— Думаю сьогодні по обіді. У Косціцьких у Д. підночую, а завтра буду в Сяноці.

— А довго там забавиш?

— Не знаю, як випаде. Може там яка забава склеїться. В усякім разі надіюсь вернути в суботу.

— А кого береш із собою?

— Гриць поїде.

Батько вже був готов до виходу, з шапкою на голові. Згадка про Гриця вдарила його якомсь неприємно.

— Не розумію, Димцю,—мовив він, хмуриючи брови,—чого ти волочиш того Гриця з собою. Адже можеш узяти копрого будь слугу.

— Коли бо вони всі такі тумани! Ані один не вміє з кіньми поводитися як слід. Ні в чім не спустишся на нього. А Гриць, знаєте самі, який він до всього проворний і який вірний мені.

— Але мені те дуже неприємно, Димцю, дуже неприємно!

Нікодим, занятий пакуванням подорожньої валізи²⁾, підняв голову і видивився на батька.

— А то чому?

— Я хотів про це поговорити з тобою, та на це треба-би вільнішої години.

¹⁾ Конверзація—розмова.

²⁾ Валіза—чемодан.

— Ну що-ж, говоріть!

Старий оперся на палиці, не сідаючи, а син стояв на почіпках коло валізи.

— Ні, буде ще час,—мовив старий по короткім ваганню.—Приїдеш із Сянока, то поговоримо ширше. А тепер одне тільки скажу тобі: будь обережний із тим Грицем і з тими парубками...там... знаєш?...і з усім хлопством. Будь обережний! Щось там вариться й кипить між ними. Чую, що пахне чимось недобрим. Ніби-то вони гнутьсся й хиятьсся і не грозять, а проте в очах і в голосі і в рухах видно щось таке, як було в 1841 році, пам'ятаєш, перед бунтом!

Рік 1841 був пам'ятною хвилиною в життю пана Пшестшельського і його діничного села. В тім році був у селі бунт, котрий треба було втихомирювати аж військовою екзекуцією. Пан Пшестшельський і досі не може без злоспи згадувати про цей проклятий рік і його погані наслідки.

Між громадою і двором ішла здавна суперечка за якісь полоки, за пусьтки, що були первісно руськальні ¹⁾, а потім, ще за попереднього пана, були прилучені до двірського ґрунту, вкінці за різні кривди, на які жалувалися піддані. Ця суперечка довго ходила по судах, піддержувана головню кількома заможнішими, письменними селянами. між котрими визначувався Гнат Тимків, сільський плєніпопент ²⁾, чоловік бувалий і досить добре обізнаний з правними приписами.

1) Руськальні—селянські.

2) Плєніпопент—уповноважений.

Він довгі літа докучав панові різними процесами і де-які справді повигравав. Роздобувши в Сяноці якимось способом відпис старих Йосифінських інвентарів ¹⁾, де були списані всі громадські грунти, повинності й данини, він у 1841 році зчинив правдивий розрух у громаді і зажадав від пана звороту всіх загарбаних від того часу грунтів і відшкодовання за збільшені данини і надроблену панщину. Переляканий пан покликав військо; бунт успокоєно різками й військовим постпоем, що, пробувши в селі дві неділі, вичерпав усі засоби не тільки в селян, але й у дворі. Тимкового арештовано і в кайданах відвезено до Сянока. Коли виїздив із села, купа його прихильників кинулася, щоб відбити його. Прийшло до бійки між селянами й двірськими посіпаками. В тій бійці найгарячішому з тих посіпак, двірському злісному Онишкові Кострубові поламано обі ноги.

В селі настав спокій. Від Тимкового відібрано інвентар, котрого по закону йому невілбно було мати, та й його самого не стало в селі. Та на пана по тій екзекуції впали нові обов'язки — допомогати цілу зиму обдерпих із усяких засобів селян, платити шпиталь за Коструба, а надто опікуватися сином Кострубовим Осипом і сином Тимковим Грицем. Хоча в обох хлопців були матері, то проте пан узяв їх обох до двору. Кострубиха

¹⁾ За часів Йосифа II були переведені описи земель.

була халупниця ¹⁾ і справді не мала при чім держати парубка дома і була-б мусила віддати його в службу, а Тимкового Гриця пан узяв на просьбу свого сина, даючи напомість Гнатисі наймита для ведення господарства.

Осипові було в ту пору 18, а Грицеві 13 літ. Осип був крепкий, рослий парубіка, незвичайно сильний, відважний і завзятий, але мовчазливий, скритої вдачі. Напомість Гриць, мамин пестій, був хлопець незвичайної вроди, кров з молоком, з золото-жовтим волоссям, що блискучими кучерями вилось по його голові і спадало аж на плечі, з синіми, лагідними очима, щирий, одвертий і добрий, видно, вихований в достатку й свободі. Батько змалку навчив його читати й писати і багато оповідав йому про те, що бачив і чув по світі, а Гриць, маючи незвичайно добру пам'ять і бистре око, засвоював собі все, що чув, придивлявся до всього, що бачив, одним словом, був появою наскрізь незвичайною серед мало розвинутих, пристуканих, заляканих та брудних сілських дітей. Його не любили ровесники, дражнили паничем, за те панич Нікодим дуже вподобав його і поти налягав на батька й на стару Гнатиху, поки його не взяв до двору на службу. Панич відразу взяв його собі й не спілкував вживав до послуги, скільки розмовляв з цікавим хлопцем, волочився з ним по лісах і потоках, їздив по сусідах і до Сянока, брав

1) Халупник—той, що немає своєї хати, а ви-
наймає або „живе в комірному“.

навіть раз до Львова з собою, одним словом, зробив його своїм невідступним товаришем.

Гриць був вдячний паничеві. Він користав і з його розмов і з поїздок, а за його добрість відплачувався йому такою вірною і старанною службою, що панич не міг його нахвалитися. І коло коней він умів ходити добре, і спірілець з нього був незрівняний і на ловлення пспругів у потоці знав тисячні способи, і по лісах та дебрах знав стежки, — одним словом, усюди Гриць умів бути паничеві потрібним і служним.

Зовсім инакше вів себе Осип. Хоча батько його був найщиріший двірський слуга, чи то як говорили в селі, найвірніший панський собака, в Осипа від малку була зовсім инша вдача. Не знати, чи від матері, що була зроду шляхтянка і вийшовши заміж за підданого мусила робити панщину і через те проклинала свій вік, чи від сілських дітей, що, повпоряючи слова своїх батьків, ганьбили і проклинали його батька, досить, що Осип набрався глухої ненависті до пана, до двору і всіх двораків. Служба в дворі була мукою для нього самого і для всіх, що мали з ним діло. Упертий, непокірний і завзятий він не раз робив иншим на збитки всякі пакості, псував те, що зробили инші, навіть осмілювався бурчати на пана, відгрозуватися паничеві, а Гриця, де міг заскочити, ганьбив і навіть чатував буханцями. Дійшло то того, що раз Осип зайшов через це в сварку з паничем. Панич ударив Осипа в лице, цей

відав йому ще з підсипкою. Зчинився крик, Осипа побили жорстоко, заперли через ніч до шпихіра¹⁾, а на другий день відвезли до Сянока й віддали в рекрути. Гриць щиро плакав, чуючи й себе прохи винуватим у тому нещастю, та Осип в понурій мовчанці, без жалю попрощався з рідним селом.

Це було перед трьома роками. Того самого року вийшов Тимків із в'язниці, а Коструб із шпиталю. Тимків постарівся передчасно, послаб, зігнувся; Коструб кепсько вилічений лишився до віку калікою. Тільки тепер він довідався, яка доля спіткала його сина, та панський дворак приглушив батківське чуття.

— Добре йому так! Нехай знає, драбуга, як шанувати панів. Не бійся, стара, не пропаде він там. Буде добрий, то буде й йому добре, а буде злий, го-го! Там із нього швидко злість виженуть, хоч-би мали при тім і душу вигнати з тіла.

Не дуже потішила бідну матір така промова, та що мала робити! Поплакала і перестала; треба було працювати і на себе й на каліку-чоловіка, і ще й відбувати що місяць чотири дні панщини. Що правда, пан запомагав свого вірного слугу і хлібом і справою і збіжжям, так що нужди вони не терпіли, але робити треба було. Коструб, не можучи ходити, цілими днями сидів у хаті, плів коші, сіпи, рукавиці і тим хоч що-то заробляв на хліб. Жінка зимою прала, а літом хо-

¹⁾ Шпихір—комірчина.

дила на полевій роботі, найчастіше до пана за гроші й справу.

І в Грицевім життю настала переміна. Батько вернув із криміналу зломаний, знеохочений, а чуючи, як по людському обійшовся пан з його жінкою і як добре було синові в дворі, перепросився з паном. Він учинив це не так може з щирої прихильності до пана, як для того, щоби по добру видобути з двірської служби своголюбого Гриця. Хоч як нерадо, панич згодився пустити Гриця до батьківського дому. Та про те він дуже часто брав з собою Гриця чи то йдучи в ліс, на рибу, чи їдучи десь у сусідство, а далі почав його кликати ще частіше, вечорами, на розмови, в котрих силкувався викладати парубкам свої патріотичні ідеї. Гриць був більше підготований до цієї пропаганди від інших парубків, проймався нею гарячіше і часто помагав паничеві, викладаючи його слова на мову більше зрозумілу парубкам. Та ані Гриців, ані паничів батько не були раді тій роботі. Старий Тимків був не рад, що панич надто вже часто забирає йому Гриця від роботи, а старий пан гримав на сина за його „комуністичну“ пропаганду. Правда, старий Тимків прохирадий був, що панич так любить його сина і не пропивився, коли панич брав Гриця з панщини — краще-ж хлопцеві гуляти та їздити, ніж потіти коло ціпа: але коли Гриць почав розповідати йому, про що балакає панич з ним і з парубками, старий почав дуже хитати головою.

— Синку, бійся бога, вважай! Держися на оспорозі! — осперігав він. — Це чимсь недобрим пахне.

Гриць не міг зрозуміти, чим недобрим можуть пахнути обіцянки скасування податків, ревізорів, а навіть самої панщини.

— Гляди, щоб по-за тими обіцянками не було якого польсьького повстання! — говорив старий плєніпотєнт. — Пани люблять так: завабити хлопа на красні слова і потім пхнути його в огонь: іди, бийся, проливай кров за нас, щоби ми могли панувати!

Гриць задумався. Справді, це може бути. І він постановив собі по щирости розпитати панича, до чого воно йде.

Так настала зима 1845 р. Недовго перед Різдвом зчинився рух. Із Сянока прибули урлопники. Нєсподівано для нікого їх пустили з війсьька на свята і то не на кілька дєнь, а «до заволаання», як говорили тоді. Це була незвичайна ласка. Село оживилося, загомоніло: прибуло дєсятъ найкращих хлопців, меж ними й Осип. Усі вони мали багато чого повідати про своє війсьькове життя, про те, що бачили й чули. В селі повіяло якимсь свіжішим духом і старому панові здавалося, що люди так, як перед бунтом, почали гордіше підіймати голови.

— Так що-ж, думають татко, що знов щось таке починається, як тоді? — запитав Нїкодим.

— Нічого ще не думаю, бо нічого певного не знаю. Але мені здається, що той старий кримінальник Тимків знов щось

риє між людьми. Дуже йому гребінь від-
ріс через те, що ти з його сином панька-
єшся.

— Це вам так здається! — з легкова-
женням промовив Нікодим. — Я нічого
подібного не бачив.

— Е, що ти розумієш! Ти нічого й не
побачиш, бо тебе твої комуністичні ідеї
засліпили. Ти будеш панькатися з ними,
поки вони не прийдуть з ціпами й косами
і не вб'ють тебе.

— Ну, що татко видумують! Чи то го-
диться таке видумувати! — скрикнув
Нікодим.

— Добре, добре, — мовив старий. —
Тільки я наперед кажу тобі, скоро щось
такого довідаюся, що в селі якісь бунти,
якісь непокірні розмови йдуть, то не
буду чекати на військо. Кого зловлю,
велю так випарити, щоб йому відхоті-
лося язиком молоти.

— Ей, татку! Бійтесь бога! Не надто
ви з тим паренням розмахуйтесь! Ува-
жайте, який час надходить!

— Еп, дурень ти, та й тільки всього!
— скрикнув старий і плюнув гнівно. —
Тобі здається, що ти з них поробиш
польських папріотів. А я тобі кажу, що
це небезпечна гра! Ліпша стара метода.
Хлоп має слухати, а не міркувати, не
резонувати. Хлоп до ціпа, до коси, не до
шаблі й не до папріотизму! Це моя думка
і при ній стою.

І він, стукнувши палицею о поміст, по-
квапно вийшов із покою. Нікодим тільки
головою похитав і взявся далі пакувати
свою валізу.

Була субота. Вечоріло. Небо вияснилося після кількадевної снігової заметі. Тис мороз. З невеликої сільської дзвіниці на далекому кінці села почувся власне плачливий голос вечірнього дзвона. Село в синьім сутінку лежало, мов вимерло. Ніде не було видно ані живої душі, не чути ані одного згука. Тільки по-над стріхами вився білявими клубками дим, піднімаючися просто вгору.

За те в дворі було шумно й гучно. В сподолі, що стояла в глибині просторого гумна, розлягався на тоці до такту лускіт цівів. Кільканацять парубків кінчило власне чистити стайні. Інші носили міхами провіяне і вищияне зерно до шпіхліра. На другім тоці, де віяно і щиняно і відки копилися густі клуби пилу, осідаючи сірою плахтою по снігу, чути було цокотання жінок і дівчат. Опамани та десятники з нагайками й костурами ходили від одної купки робітників до другої, жартуючи, покрикуючи, втишуючи надто голосні розмови або відразу на місці завдаючи кару непослушним. Пан дідич був у шпіхлірі і записував число принесених міхів, міру і якість висипаного в засіки зерна.

— Ну, годі вже! — крикнув він голосно крізь двері до економа. — Веліть кінчити! Вечірню дзвонять.

І він виняв із рота люльку на довгім цибусі, зняв шапку й перехристився, шепчучи «Aniot Panski ¹⁾».

1) Ангел божий — вечірня молитва.

— Годі, вже! — пішли з уст до уст панські слова і розрушана по всіх закутках широкого гумна сторука панщизняна машина почала звільна, не відразу, зупинятися. Перш: жінки покинули решета, що ними щиняли провіяне зерно, і висипали на гумно, обтріпуючись від пилу, чихаючи та регочучись. Усі вони, не зупиняючись, посунули півперек подвір'я, попри шпихлір, де власне стояв пан дідич з невідступною люлькою в зубах. Кожна з жінок підходила до пана, кланялась йому, доторкаючись рукою аж до самого снігу і цілувала його в руку. Пан ласкаво глядів на них, до цієї або тої забалакав кілька слів.

— Ну, Оришко, а як-же там твій чоловік? Здоров?

— Та все однако, прошу ясного пана. Ніби здоров, і їсти хоче, а на ноги не зведеться ані руш.

— А маєте що їсти?

— Та, дякувати панській ласці, маємо.

— Ну, тепер і Осипа маєте дома. Робить він що?

— Та робить, прошу ясного пана. Ходить молотити, а нині пішов з парубками до ліса клепки рубати.

— Так? ну, добре, добре. Тільки вважайте мені на нього! Він непокірна голова! Коли почую про нього щось найменше недобре, зараз напишу до циркулу¹⁾, щоб його взяли знову до війська й не пускали більше.

— Ой, паночку, лебедику! Та де там! Він тепер такий добрий, такий послуш-

¹⁾ Циркул—округа.

ний! Я сама нераз не можу пізнати його. Оп і з тим Грицем Тимковим, як уперед не любилися, а тепер Осип сам пішов до нього, перепросився з ним.

— Так? Ну, то дуже мене це тішить. Видиш, як ти мене проклинала тоді, як я віддав його до війська, а тепер сама бачиш, що це вийшло йому на добро. Що було-би з нього туп у селі? Шибеник, дармоїд, кримінальник. А тепер може з нього вийти порядний чоловік.

— Та дай боже ясному панові здоров'я! — кланяючися, мовила Кострубиха, не знаючи що іншого сказати на цю моральну проповідь. А коли пан не говорив нічого більше, вона поцілувала його в руку і пішла.

Майже рівночасно з жінками перестали спукати й молотники. Та вони не виходили ще зараз. Треба було повипрясати приколоти, поскладати їх на купу, по-підмітати вимолочене зерно, повиносити прину¹⁾ до половника. Все те робилося якось мляво, неохоче, мовчки, немов ті люди бажали проволікти час. Не видно було ані сліду тої радості, яка звичайно являється в чоловіка при закінченню тиждневої роботи.

— Ану, живо один з другим! Рушайтесь! Рушайтесь! — покрикали панські доглядачі.

Ще кілька міхів чистого зерна перенесено з току до шпіхліра, звязано кілька околотів соломи, постелено в стайнях і поприпинано худобу, напоєно телят, насипано свиням посліду в коритця, на-

¹⁾ Трина — дрібна солома.

кладено вівцям за драбинки пахучого гірського сіна, дрібного та зеленого як барвінок, і тижнева панщина була скінчена.

— Ану до пана! На обрахунок!—загуло по подвір'ю.

На небі, в безмірній темній безодні почали моргати перші зорі.

Пан Пшестшельський, пихкаючи люльку, замкнув шпихлір і сів на колоді, що стояла близько дверей, під навислим дахом цього невеличкого, мурованого будинку. Звільна, важкими кроками сходилися робітники від цівів, вил та віячок, випростовуючи плечі, обпрясаючи з пилу довге, по плечах розсипане, волосся, важко зітхаючи. Два слуги принесли дубову лавку і поставили її праворуч пана. Два отамани з палицями стали коло неї, знаючи свій обов'язок. Економ подав панові тижневий рапорт. Пан глянув на нього, поводив очима, а зупиняючися на однім місці, підвів голову і грізно глянув на юрбу.

— Гнат Тимків!

Старий пленіпоштент поклонився, виступив із купи сусідів і, знявши шапку, підійшов ближче до пана.

— Гнапе! — мовив пан, — що це має значити?

І він тикнув пальцем у розложений перед ним рапорт.

— Ти знаєш, що тут записано?

— Ні, прошу пана.

— А що ти говорив економові?

— Що говорив? Усяке говорив. Що він мене питає, я йому відповідав.

— Чи лиш те? А тут записано, що ти відгрозювався на панів.

— Я не відгрозювався,—спокійно, але рішуче промовив Тимків.

— Добре! От економ тут стоїть живий. Пане Домагалівський, що говорив Гнат до вас?

Економ виступив наперед, випростувався і мовив:

— То так було. Підхожу я до молотників та чую здалека, ціпи не бухають, а ведеться голосна розмова.

— Приколотки перепрясали,—втрутив Гнат.

— Став я за вуглом і слухаю. Аж чую, Гнат говорить. «А я гадаю, що то не добром пахне, що пани знов якісь повстання задумують. Занадто добре їм діється, замало їх Москаль бив». Був би ще далі говорив, але коприйсь побачив мою пінь із-за вугла і в тій хвилі розмова застигла.

— Чи то правда, Гнаме?—запитав пан.

— Правда.

— Як ти смів таке говорити?

— Бо так є.

— Так є? Відки ти знаєш, що так є? Як смієш говорити, що пани задумують повстання?

— А хіба не задумують? А хіба ваш панич від самої осені не намовляє наших парубків до повстання? Та-же ми, пане, не сліпі і не глухі, знаємо, що до чого йде.

Пан поблід, як стіна, при тих словах. Його руки дрижали, губи рушалися, мов говорили щось, але з горла не йшов голос. Осмілені тим люди і собі-ж обізвалися.

— Що правда, то правда! Ми то всі знаємо. Нам діти говорять.

Та пан уже перемиг своє зворушення й зірвався з місця.

— Мовчіть! Усе те неправда! Панич з вашими синами добрий, учить їх бути чесними і послушними, а ви дурні опі що з цього зробили. Ви самі бунтівники! Пахне вам кримінал, бо там їсти дають, а робити не велять. Ей, люди!

Гнат застримів при цих словах.

— Пане, — промовив, — коли нас поприкаєте кримінальським хлібом, то дайбоже й вам закоштувати його!

— Хлопе! — ревнув пан і вся накипіла злість прорвалася наверх у його душі. — Ти мені смієш таке говорити? Гей, гайдуки! На лавку його!

Гнат випростувався.

— Пане, — промовив спокійно, — ви не будете мене бити.

— Певно не буду. Я маю таких, що це зроблять за мене.

— Пане! Пам'ятайте, пожалуйте того!

— Ти ще грозиш мені? Кладіть його!

Гайдуки приступили до Гната і взяли його за руки. Між людьми зчинився гомін.

— Пане! Не маєте права! За що його карати? Що він злого зробив?

— Що? Ви бунтуєте? Забули вже не-давнє? Гей там! Запріть браму! Всім по двацять п'ять, а цьому старому бунтівникові, скільки влізе.

Та люди не перелякалися. В них очевидно кипіло. Їх було стільки, що кинувшись нагло, могли ногами попоптати й пана і всю його двірню. Пан очевидно й сам бачив це, та злість засліпила його.

Гайдуки стояли коло Гната і не знали, що робити.

— Беріть його! Кладіть!—кричав пан.

— Геть від нього! Пане, опам'ятайтеся! Досить того збиткування!—гомоніли люди.—Досить, бо буде лихо!

Гнат бачив, що в його сусідів зачинали в очах граби злі іскри, що кулаки стискалися, а погляди зверталися на купу ломаччя, що лежала під парканом. Ще хвиля, і могло прийти до нещастя.

— Люди добрі, крикнув він.—Заспокоїтеся! Нехай цей ворог збиткується наді мною! Будьте свідками! Я вам говорю, що вже недовго його панування! Але ви будьте спокійні, не накликайте ще більшої біди на село!

— Заткайте йому рот! Кладіть його!—кричав пан, і серед гробової мовчанки розпочалася огидлива сцена панського самосуду над безпомічним підданим. Гната били до схочу; пан не мав охопити числити, а фукаючи і спльовуючи, ходив по подвір'ю. Вкінці, коли крик старого перемінився на глухе стогнання й крізь полопну почала бризкати кров, він крикнув:

— Досить!

Гната підвели. Він стогнав.

— Щоб ти знав на другий раз, як говорити з паном!—крикнув пан Пшестшельський.—Марш усі додому!

І ще раз плюнувши, він пішов до двору.

III.

У лісі також скінчилася робота. Лісничий дав знак трубкою, що час перестати.

Звілбна почали рубачі з гущавини, з ярів і дебрів стягалися купками на „шлябант“, при копрому стояв лісничий. Він держав у руці „квитаруш“, записав кожного, скільки хто нарубав, а на другій половинці картки виписував йому квиток, віддирав його й давав рубачеві. Рубачів було кількадесять, то воно птяглося досить довго, поки всі опримали квитки. Ті, що мали квитки, не відходили, а чекали, поки всі будуть готові. Ліс був досить далеко від села і одинцем іти, а ще й смерком — неприємно. Ліпше купую.

Упоравши рубачів, лісничий пішов до своєї лісничівки. Надзорців не було ніяких, бо це не була панщина, а платна робота. Рубачі — самі парубки, довгою, гамірливою купую рушили до села.

— Хлопці, — відіззався Осип, обертаючи-ся до всіх, — та розповіжте-бо, що це у вас за вечерниці з паничем? Одного, другого питаю, та вони щось мені бовкнути та й утікають. Ну-бо, скажіть по щирості!

— Коли-бо нам панич гостро наказав не говорити нікому, поки час настане на те.

— Ей, хлопці! Вже з того видно, що воно щось не добром пахне!

Де-які парубки зацукалися.

— Та справді, що воно таке і до чого? Панич говорить багато і не договорює.

— Ну, що-ж він вам говорить? — допитував Осип.

— Та що говорить, — нерадо відповів один парубок. — Говорить, що нам кривда, що нас податки тиснуть, що в рекрути

беруть, що сілб дорога і що всьому тому повинен бути кінець.

— А про панщину не говорить, що нас тишне?

— Про панщину якось не так. На панщину більше Гриць відказує.

— Ага, то певно старий його навчив!— зареготався Осип.— Ну, але який-же кінець хоче зробити панич із усею тою бідую?

— Та каже: всьому винні Німці. Від них уся біда.

— Он воно що! Хіба Німці завели панщину?— скрикнув Осип.

— Та панич каже, що Німці. Вони наказали писати лівентарі ¹⁾, а з лівентарів усе лихо.

— Німці в нашім краю збагатилися!— додав другий парубок.— Послухай, якої співанки навчив нас панич. А ну, хлопці, разом голосами!

І серед вечірньої тиші разом кільканацять молодих голосів запягло пісеньку:

Прийшли Німці до краю
По своєму звичаю
З телячими торбами,
Тепер вони панами.
Дорога сілб, табака!
Кожний Німець собака:
Що з Поляка зрабує,
В свої сакви пакує.

— Ха, ха, ха! Правда, гарна пісенька!— зареготалися парубки, скінчивши співати.

¹⁾ Лівентар—інвентар.

— Гарна, гарна, — понуро мовив Осип. — Тільки не дай боже, щоби про неї довідався пан комісар, або який инший урядник.

— Або що?

— Ну, співали-б ви її собі по пару ліп на Грай-горі.

— На Грай-горі? А то що за Грай-гора?

— То такий палац, що в нім живуть заляті царевичі, а все в кайданах та до пачок приковані, а їх пильнують дракони, а все при шаблях і під карабінами.

— Господи! Що-ж воно таке? Ми гадали, що тільки в байках таке є, а ти говориш...

— Ой, та й дурні-ж ви! — огризнувся Осип. — Ну, то скажу вам на розум. Грай-гора, по німецьки Шпілберг, то такий фестунок ¹⁾, що в ньому карають найтяжчих кримінальників. А тепер такі накази гострі, що за отаку пісенку, як нічого, дістанеш пару ліп тої Грай-гори.

— Ой, господи! — жахнулися парубки. — А панич нічого нам не казав про це. Правда, він казав мовчати, але то тільки до якогось часу. Потім, каже...

— Коли потім?

— Або ми знаємо! Казав, що незадовго мусить бути кінець усій нашій біді.

— Кінець! А яким способом?

— Він того не казав.

— А ви його не питали?

— Та ніяково було. Але раз Гриць запитав, а він відповів, що швидко все нам розповість, а тепер ще не може.

¹⁾ Фестунок — кріпость.

— Ага!—мовив Осип.—Ну, так я вам скажу. Слухайте, хлопці, але також нікому про це не говоріть. Навіть татові ані мамі, ні! Бо з того може бути велика біда.

— Ну, говори, говори!— гомоніли зацікавлені парубки і збилися в купу довкола Осипа.

— Пани приготовують повстання проти нашого цісаря і хочуть і нас, хлопів, запрягнути до нього.

— Го, го! Не діждуть! А то яким правом?—закричали парубки.

— Тихо, хлопці!—мовив Осип.—Знайте це кожний для себе, але ша, язик за зубами! А до панича на розмови більше не йдіть!

— Нехай його суха ялиця б'є!—обізвався один парубок.—Він нас горілкою частує, пироги¹⁾ каже варити, говорить так масно. Ми гадали, що в тім нема нічого злого. Адже панич учений, то борше²⁾ повинен знати, що вільно, а чого не вільно. А коли то Грай-горою пахне, то хоч ти мені там марципанів давай, то я не піду більше.

— І я! І я! І я!—загукали парубки з усіх боків.

— Добре, хлопці.—мовив Осип.—Слухайте мене! Я вас на зло не наведу. А панич, каже, добре з вами поводитись.

— Душа, не панич! Горілки дає що вечора. Госпить нас на вечорницях, хліба не жалує, говорить так солодко, мало не цілується з нами.

¹⁾ Пироги—вареники.

²⁾ Борше—скоріше.

— Шкода, що в таку небезпечну справу вдаєшся.

— Може-би його остерегти?

— Але, гадаєш, що то на що придасться? Вже, як він собі раз узяв щось на гадку, то й головою наложить, а свого не попустить.

Осип перервав цю розмову.

— А де ті ваші сходи́ни бувають?

— У старої фірманки ¹⁾, у Миприхи.

— У глухої?

— У неї самої.

— А коли мають бути найближчі сходи́ни?

— Та панич казав завтра, в неділю.

— Добре. Не йдіть-же-ж ви ніхто, я піду сам.

В часі тої розмови парубки минули ліс і вийшли на поле. Перед ними внизу лежало село, повипе сутінком: тільки де-де крізь піп'яму прорізувалися криваві іскорки—це світло з сілських хат. Лісова стежка, збігаючи вниз перед самим селом, доходила до дороги, що злучувала село з дальшим світом і йшла до Люповиск. У тім місці, де стежка виходила на дорогу, стояли панські залубеньки, запряжені парою гнідих. Віжки держав Гриць, а в залубеньках обшудений важкою медвежою шубою сидів панич Нікодим. Тільки його лице з довгими негоспреними вусами виднілося з посеред м'якого медвежого пуху.

— Добрий вечір, хлопці!—гукнув панич.

— Доброго здоров'я паничеві!—відповіли парубки.

¹⁾ Фірманка—жінка візникова.

— А що, ви з лісу?

— З лісу.

Парубки проходили попри залубеньки, кланяючися. Залубеньки стояли на місці. Коні форкали і перебирали ногами, бажаючи бігти до стайні. Панич мовчав, немов надумувався. Він очевидно хопів щось сказати парубкам і для того, побачивши їх здалека і почувши їх голоси, велів зупинити коні. Та тепер, побачивши серед юрби Осипа, завагувався. Далі переміг себе. Коли вже парубки всі минули його, він гукнув їм вдогін:

— А слухайте, хлопці! Приходіть нині! Розумієте, нині, не завтра. По вечері приходіть зараз. Маю вам щось цікавого сказати.

Парубки йшли далі. Ані один голос не відгукнувся на паничеві слова. Швидко вони ввійшли в село і почали розходитися по хатах, а панич з Грицем завернули в бокову вулицю, що по-над потік вела просто до двору. Не доїздячи до двору, панич післав Гриця до старої Митрихи з наказом, щоби зараз лагодила вечерю для парубків, а сам узяв поводи і, цмокнувши на коней, вїхав на подвір'я.

IV.

— Таточку, повстання буде! — скрикнув Нікодим не дуже-то голосно і не дуже-то радісно, входячи до батькового покою.

— Маєш бабо редути! — буркнув старий пан. — А коли?

— Вісімнацятого лютого.

— Що, що, що? Вісімна-ця-того...

— Так є. Речинець у Парижі уложили. Вибух має наступити рівночасно в Галичині і в Познанщині.

— Чи вони подуріли? Вибух! Ну, хто і з ким має вибухнути?

— Кожний дідич має узброїти своїх свояків здатних до оружжя, своїх льокаїв, мандаторів, лісничих і всяких офіціялістів ¹⁾ і тягти з ними на означене місце.

— На зламану голову.

— Таточку, як ви говорите! Тут кров'ю пахне, шут історичний момент безмірної ваги...

— Іди до дідька з своїми історичними моментами!—гнівno скрикнув батько. — Коли всі вони такі бездонно дурні, то я волю жити без ніякої історії.

— Таточку! Боже мій, що ви говорите!

— Ну, скажи, хіба не правду? Узброювати слуг і льокаїв! І вести їх, куди?

— До Сянока. Дня 18 лютого вночі маємо зібратися з цілого циркулу, напасти на гарнізон, пов'язати вояків, забрати оружжя, а тоді опанувати місто, уряди, каси.

— Шах, мах! Ори, мели, їж! З льокаями і мандаторами напасти, забрати, опанувати... Ну, скажи мені, Димцю,—і батько, ставши перед сином, узяв його обома руками за плечі й дивився йому просто в очі,—ти, здається, ще розумний чоловік, з глузду не зсунувся... Скажи мені по щирості: віриш, щоб це далось зробити?

¹⁾ Офіціяліст—службовець.

— Не дуже,—приниженим голосом мовив Нікодим.

— Не дуже! Значить, віриш хоч трохи.

— Ну, що-ж! Так зовсім неможливий той план не є,—живо мовив Нікодим. — Як-би з нашого циркулу зібралася хоч половина шляхти, а кожний привів з собою хоч по п'ять людей, то була-би зовсім показна сила. Гарнізон у Сяноку малесенбкий, усього один баталіон піхоти і дві шкадрони драгонів. Уночі не трудно-би було...

— І невже твоїй головусій графік піде на це?

— Видно по нім, що не дуже його серце стягне до цього. Але там Дембовський був. Ах, таточку, як-би ви почули, як він говорить! Яким полум'ям бухають його слова! Як палять душу і плутають розум! Здається, слухаючи його, чоловік сам один з голими кулаками пішов-би против гармат. Усі труднощі, всі вагання щезають. Сила волі, запалу, посвячення у того чоловіка величезна! По просту спидно робиться сперечатися з ним за дрібниці, коли бачиш, які широкі горизонти він охоплює своєю думкою, коли знаєш, що ціле життя того чоловіка то одне безграничне посвячення для вітчизни, одна любов, одна боротьба, одне ходження перед багнетами й шибеницями. Спидно, таточку! Ми зовсім відвикли від воєнного стану, від пороху, живемо в тихих норах, мов ніколи не думаємо вмирати. Жий ми так і тисячу літ, ніяка народня справа не рушиться ані кроком наперед.

Старий пан понурив голову.

— Оце і є нещастя! Нема на світі такої дурниці, такої безглуздої справи, котра-б не знайшла свого запаленого апостола й свого мученика. А такий один тягне за собою тисячі, навіть не дурних і чесних людей. І дурниця робить великою ідеєю, робить безсмертною.

А потім, пройшовшись кілька разів по покою, він нараз зупинився перед сином і запитав:

— А уряд знає вже про ваші плани? Нікодим поблід як стіна.

— Що ви, паточку! Як-же можна. В тім ціла річ, щоб уряд не знав, щоби не міг приготовитися, щоб заскочити його несподівано.

— Несподівано! — з гирким насміхом мовив старий. — Де стільки тисяч людей знає про це, говорить про це, переписується про це, де навіть листи запечатають косами і повстанськими емблемами! Димцю, Димцю! Погану історію ви робите! Не подякують вам за неї ваші потомки.

— Так ви думаєте, що уряд знає щось? — мовив змішаний Нікодим.

— Що я маю думати? Я з урядом на розмові не буваю. Я тільки пригадаю тобі, що скільки разів у нас бували ті емісари, уряд усе дізнавався про них.

— Догадуюся, що це Осип доносив.

— Осип, чи не Осип, а хтось із слуг, із хлопів. І тепер хлопи вже мабуть знають про ваш план.

— Хлопи? Ні, не думаю. Я з парубками про всяку всячину говорив, але про близьке повстання ніколи.

— А проте вони все знають. Тут у мене сьогодні історія була.

— Ну, що за історія? — ледве чутно запитав Нікодим. Його серце тбохнуло, прочуваючи якесь лихо.

— Сьогодні вечером, — якось знехотя мовив пан Пшестшелський, — прибігає до мене Домагалський і говорить, що хлопці на поці говорять про близьке польське повстання. Які хлопці? Показується, що говорить твій коханий Тимків.

— Ну, і що-ж говорив?

— Те й говорив, що пані ладяться до повстання. Вечером я запитую його, що це таке і по що він говорить, а він до мене гостро, знаєш, ставиться так, мов він туп пан. А хлопці також за ним. Ну, цим разом я не дав собі по носі граци...

— Тапочку! Бійтеся бога! — скрикнув Нікодим. — Чей-же ви не веліли бити Тимкового?

— А ти думав, що що? Було його по голівці погладити?

Панич обома руками вхопився за голову й, мов божевільний, почав бігати по покою. З його горла виривалися глухі спогнання.

— Ну, що дурієш! — понуро мовив батько.

— Не я дурію, а ви! — люто скрикнув син. — Адже-ж те, що ви робите, то спричок на наші шиї.

— А дідько вас знав, що ваші шиї такі близькі спричка.

— Ні, я справді зовсім одурію з вами! Боже, рятуй мене! — з розпукою скрикнув Нікодим і, вхопивши шапку, вибіг із покою.

Старий пан довго дивився на двері, мов ждав, що він ось-ось верне. Потім сам рушив до дверей, щоб іти за ним, але на півдорозі зупинився, вернувся назад і, сівши на софі, закурив люльку. Він любив сина, але надто сильно привик ходити утертою стежкою, жити в старім традиційнім ладі й світогляді, щоби міг зрозуміти подуви нового часу і його потреби. Клуби диму, що бухали з його уст, успокоїли його.

— Зле спалося, що я велів побити того Тимкового, це так. Але знов так надто зле не спалося. Непокірного хлопа ламай в першій хвилі. Гостро з ним! Без слабости, без чутливости. *Rustica gens optima flens, pessima ridens* ¹⁾. А Димцьо позлоститься і переспане, я його знаю. От з тим повстанням то справді біда, але може то ще якось буде. Може воно обійдеться й без нас.

І він завзято запихав, стягнувши сили люльку і пускаючи такі клуби диму, що його голова зовсім закрилася ними. Виглядав у тій хвилі, як правдивий Гомерівський «Зевес Хмарозборець».

V.

У баби Митрихи горить у печі. У великих горшках, узятих із двірської челядної кухні, варипься «мандибурка ²⁾», в

¹⁾ Хлопський рід найкращий коли плаче, найгірший, коли сміється.

²⁾ Картопля.

инших кипить окріп на спіранку¹⁾, пражиться молоко, в ринці смажиться сир. Стара місить тісто на спіранку. Гриць, нарубивши дров, доглядає печі. В хаті тихо. Чути пріск смерекових полін у печі і булькіт окропу. Гриць з тихим усміхом дивиться в огонь, держачи в руках коцюбу. Стара Митриха, пораючися коло тіста, звичаєм глухих людей думає голосно.

— От так, мої дітоньки! У старої Митрихи тепло. У старої в печі горить, у горшках кипить... У старої Митрихи вечір смакує. Їжте, дітоньки, їжте на здоров'я. Згадуйте доброго пана й доброго панича! Він наш порятівник, він наш опікун. Як-би не він, то баба Митриха мусила-би ходити по жебраним хлібу, бо баба стара, заробити не може, чоловіка вбила суха смерека в лісі, а свояків у баби нема, дітей нема, вуйків нема, стрийчаників ані тітчаників нема. Всі померли, саму бабу лишили на світі, саму як билинку в полі. Га, хай з богом спочивають. Може баба Митриха на щось господу небесному потрібна, що її досі держить на світі. А ви, дітоньки, жийте! Поживляйтеся, а не нагваряйтеся²⁾!

Гриць у важкій задумі слухав бабиного роздебендювання. Він чув його вже не раз і не десять разів, знав стару Митриху ще змалку. Коли його взяли до двору, вона опікувалася ним, як своєю

1) Спіранка — запірка, маленькі шматочки рваного рукою тіста, що вариться на воді, або на молоці.

2) Не сваріться.

дипиною, не давала робити йому кривди, заступала йому матір, котрій нераз цілий тиждень ніколи було навідатися до двору. Та тепер він, мішаючи щось у печі, нетерпеливо надслухував, дожидаючи панича і парубків. Сьогодні мала бути важна нарада. За два тижні, 18-го лютого, мало вибухнути повстання. Панич сказав йому це по дорозі; та дорога була така тяжка й небезпечна, що годі їм було розмовляти багато і Гриць сам не знав ще, що власливо мало статися і чого зажадає від нього панич. Для того він і додому не біг, поки не дізнається всього. На саму думку про повстання серце билось у нього не то радісно, не то тривожно.

Повстання буде! Підемо воювати! З ким і за що, — про це Гриць не думав багато. І моторошно і любо йому було подумати, як він обік панича йде в огонь, кидається на ворога, своїми грудьми заслонює панича від ворожих нападів, як вони оба здобувають ворожу гармату, як їх усе військко величає і хвалить.

Вогонь прищав у печі, прискав та сичав, а в Грицевій уяві свистіли кулі, ревли гармати, лопотів густо карабіновий вогонь, розлягалися скажені крики. Він зажмурих очі й попонував у мріях і прокинувся аж тоді, коли розбулькотаний окріп почав збігати з горшка. Скрипнули двері і ввійшов панич. Гриць випріщив на нього очі, немов бачив його перший раз в життю. І справді, таким він не бачив його ще ніколи. Панич був блідий, як стіна. Мовчки надійшов до столу й кинувши

шапку на лаву, сів, не дивлячися на Гриця. Від економа він довідався докладніше про все, що сталося цього вечора, і був мов убитий. Одне те, що селяни очевидно знали щось про близьке повстання, а друге те, що батьків нелюдський учинок викопав, як здавалося, пропасць між ним і Грицем. Гриць знав усе, знав у загальних рисах план і речинець вибуху. Тепер і він готов перекинутися на бік противників, зрадити все урядові, а поді очевидно пропала справа. Панич не знав, що йому робити, як говорити з Грицем. Цей очевидно ще не знав нічого про те, що сталося з його батьком. Чи сказати йому це? А коли сказати, то як? І як доказати, що він, панич, не похваляє батькового вчинку, бридиться ним? Панич ішов до Митришиної хапи і силкувався видумати щось, але війшовши до хапи й побачивши Гриця, він чув, що не видумав нічого.

— Грицю, — обізвався він по хвилі зломаним, зміненим голосом, але не міг сказати нічого більше.

— Що вам, паничу? На вас лица немає. Чи сталося якесь лихо?

Панич хотів розплакатися, кинути Грицеві в обійми, сказати йому все, що сталося і просити, на колінах благати його, щоби за-для цього не покидав святої справи вітчизни, а бодай не шкодив їй. Але його серце було мов списнене кліщами, він не рушився з місця, з очей не потекли слізки, а уста ледве-не-ледве промовили холодні, бездушні слова:

— Нічого... ні... Чи парубків ще не було?

— Ні, не були, але я надіюся, що зараз поприходять.

— Ні, серденько, не поприходять,— почувся в дверях різкий, насмішуватий голос. До хати ввійшов Осип, що через відхилені двері чув останні Грицеві слова.

— Осип!—з переляком скрикнув Гриць.— А ти чого туп?

— А тобі що до того? — відрізав Осип. — Чого ти туп? Я тебе питаю.

— Але-ж тебе не прошено.

— Але я маю діло.

— Діло? До кого?

— Ну, до баби Миприхи! — глузуючи, мовив Осип. — Гей бабо, бабо Миприхо! — кричав він над ухом старої. — Я вас сватами прийшов. Хочете замуж іти?

— Замуж! О, а хто-ж мене, синовьку, візьме?

— Ха, ха, ха! — зареготався Осип. — Не каже баба: не хочу, тільки питає, хто її візьме. Я вас, бабо, візьму, чуєте?

Гриць не знав, що з собою робити, слухаючи тих Осипових жартів. Він у пій хвилі ненавидів його, був-би викинув його з хати.

— Фе, Осипе! — промовив він. — Приходиш сюди непрошений, видиш, що панич ось туп і навіть не поклонишся, тільки дурні жарти строїш.

— Панич ось туп? — захопився Осип. — А, я й не бачив. Добрий вечір вам, паничу! — промовив, ніби й справді досі не бачив панича. Цей не відповів на його вітання, сидів, мов отуманілий. Осип обернувся знов до Гриця.

— Ти, Грицуню, на парубків чекаєш,— мовив він їдовито, підсоложуючи голос.— Не чекай, моя киценько, вони не прийдуть. Коли ти мав їм щось сказати, то скажи мені, я перекажу.

— А чому не прийдуть? Відки знаєш, що не прийдуть?

— Бо знаю. Бо я сам наказав їм, щоби не приходили. І тобі, любчику, кажу, щоб ти зараз забирався відци.

— Мені? Що ти, здурів, Осипе? Я тебе не розумію.

— А я тебе зовсім добре розумію. Видиш, голубе мій, я знаю не тільки те, що ти знаєш, але також те, чого ти не знаєш.

— Ну, па знай собі, що це мене обходить? — гнівно буркнув Гриць.

— А повинно-би тебе обходити, борше ніж мене, Грицуню. Я знаю, що твій тато вмирає і тебе дожидає, ти мабуть того не знаєш, бо як-би знав, то певно не сидів-би тут і не заглядав у горшки бабі Миприсі.

— Мій тато!—скрикнув з переляком Гриць.—Мій тато вмирає? Що ти говориш?

— Правду говорю. Нині по панщині мав від пана такий трактамент¹⁾, що мусіли його занести додому. А ти ще того не знаєш? Панич не мовив тобі нічого? То зле, то дуже недобре. Біжи, серденько, додому!

— Боже мій!—скрикнув Гриць і немов сам не свій хопив за шапку і прожогом кинувся з Мипришиної хати.

1) Трактамент—гостина.

— Ха, ха, ха! — зареготався вслід за ним Осип. — Опо драпцює, мов не знати на яку гостину!

А коли продудніли Грицеві кроки, Осип з тим самим їдовито-насмішливим лицем обернувся до панича і, стоячи насеред хапи добру хвилю, мовчки дивився на нього. Панич сидів коло столу без руху, мов труп, з записненими губами, з очима спущеними вниз. Він чув і розумів усе, що сталося перед його очима, але був мов приголомшений і не міг здобутися навіть на одне слово.

VI.

Стояла важка мовчанка.

Осип очевидно ждав, щоби панич промовив перший. Та цей не озивався, не дивився на нього. Тоді Осип сів на стільчику оддалік від панича і опершися ліктями на коліна, а голову взявши в долоні, немов споминаючи щось, немов казку кажучи якимсь малим дітям, почав говорити:

— Коли я був малий, то дуже любив наставляти пастки на щурів. Зловлю, бувало, таку бестію до пастки і маю забаву. Розпечу дріт і припулюю щурові раз до хвоста, потім до лапки, далі до рила, до ока, де попаду. А він усе: пі-пі-пі! А я регочуся, як він підскакує, в'єтсья з болю, пікає, крутиться, перекидаєтсья і не може дати собі ради. І так мучу його не раз день і два дні, поки не замучу на смерть.

Панич стрепенувся і плюнув, але не говорив нічого.

— А я й не знав поді, — говорив далі Осип, — що той нещасливий щур у пастці, то я сам. Вийду бувало між сілсьбкі діти, почну з ними бавитися, а вони скоро що, зараз до мене: „Пансьбкий собака! Пансьбкий собака! Іди геть від нас!“ А мене так як-би розпеченим дротом, але не в руку, не в око, а в саме серце. Прибіжу додому, хотів-би пожалуватися мамі. Виплакатися коло неї, а вона сама сидить у куті на прилічку та й плаче та й нарікає: „Ой, моя доленько! Чи на те-ж я росла, як квіточка цвіла! Чи того-ж я ждала, що мене на старість погонять на панщину, що отамансьбкі канчуки будуть гуляти по моїх плечах!“ Чую це і вже не плачу, сліози з горла капають назад у серце і печуть там і душать і вертять.

Панич понурив голову, але не говорив.

— Але раз мав я за своє. Зловив щура і взявся мучити його, але якось дверці від пастки не були добре заперті. Як я припик могого щура, як цей кинецься, як не відчинив дверець, як не скочить, та просто до мене, як вп'єцься зубами в мою руку!.. Я зверещав, прибігла мама, рятує, рве скажену звірюку від мене, та де тобі! Відірвала від руки, він за ногу вчепився, гризе, калічить. Ледве-не-ледве вбила його, а мене мусіла водою відливати та хлібом та павушиною рани затипати. Відтоді я зарікся щурів мучити. Ну, а нині хотів-би й сам мати де з ким пакий обрахунок, як той щур зо мною.

— Вороже тяжкий, чого тобі треба? — обізвався панич.

— О, тут якась жива душа відзивається! — промовив Осип, перескакуючи в веселий тон і випростовуючись. — Це ви, паничу, коби здорові були?

— Чого тобі треба від мене, говори! — мовив Нікодим, не дивлячися на нього.

— Та я прийшов вам сказати, щоб ви не ждали на парубків. Вони вам красненько дякують за гостину, але більше не прийдуть на ваші вечорниці.

Панич закусив уста.

— Ну, що-ж, не прийдуть, то як собі хочуть. Я їх досі не силював і далі не буду силювати. Чи спілвки всього ти мав мені сказати?

— Ні, маю ще де-що.

І він присунув спілчик близько до столу, сів напропив панича і, дивлячись йому просто в очі, мовив припишеним голосом:

— Ви лагодитеся до повстання?

Панич зірвався зовсім так, як той щур, котрому приложено розпечений дріт до лапки.

— Хто? Я?

— Ну, не ви самі, а загалом, панови Поляки... по всім краю.

— Нічого не знаю про це.

— Ей, паничику! Говоріть по правді! Мене не ошукаєте.

— Хлопче! Як ти смієш?.. — грубо крикнув Нікодим, хмурячи брови.

— О, о, о! — кепкуючи, мовив Осип. — Так швидко ви забули всю... ту рівність і свободу, що проповідали нашим парубкам! Скоро що до чого, так зараз: „Хлопе, як ти смієш!“ Фе, паничу! Це не гарно

І без потреби. Мене тим не застрашите, а собі не допоможете.

Панич записнув зуби з люпости і розпуки, але мовчав. Він гопов був кинутися на цього поганця і роздерти, зубами гризти його, але здержував себе. Очевидно він знав щось і був певний себе, коли поводився так без церемонії з паничем. Що-ж таке знав він?

— Ну, не хочете ви мені сказати всієї правди, то я скажу вам, — мовив Осип. — Отже 18-го лютого має бути повстання, відразу в цілім краю, правда?

— Боже! — скрикнув панич і вхопив себе обома руками за голову.

— Ага, допекло? Чекайте, я маю ще дещо! Поночі уоружені панови мають напасти на касарні, повбивати або пов'язати вояків, позабирати оружжя...

— Лопре! — скрикнув панич і кинувся на Осипа. — Відки ти це знаєш? Я тебе не пущу відци живого.

Осип був спокійний. Він був сильніший від панича, а цей не мав при собі ніякого оружжя. Зрештою він знав добре, що одним словом може розбити всю паничеву злість, мов вітер чорну хмару!

— Та ви, паничу, не гнівайтесь, — мовив він, не боронячися, — і вислухайте, що я маю вам сказати, а потім уже робіть, що знаєте.

— Ти ще щось маєш сказати?

— Ну, певно. Адже ще найважливішу річ.

— Най-важ... боже, додай мені сили!

— От, то, то, то! Справді, сили вам треба! Як ви думаєте, від кого я довідався про все те, що кажу вам?

— Від Гриця.

— Ну, то дуже помиляєтеся. Я з Грицем лише спілкувався, що ось тут при вас.

— В такім разі хіба від чорта.

— От то, то, то! Вгадали, бігме боже, вгадали! — регочучися, мовив Осип. — Ви були в Сяноку вчора, правда? А я був позавчора і довідався про все днем раніше від вас.

— У Сяноку?

— Ну, так, у Сяноку.

— Від кого?

— Ви-ж самі сказали, від кого. А по імені його називати не моя річ. Досить того, що не брехав, правда?

— Боже мій! — скрикнув панич у розпуці. — Що це все має значити? Не вже-ж-би все було зраджено?

— Слухайте, паничу, — мовив далі Осип, переходячи зовсім у поважний тон. — Досі ви бачили в мені ворога. Але я не є ваш ворог. Що було між нами, те було, але мені жаль вас. Ви не злий чоловік. А при тім сама справа, до котрої ви замішалися, дуже погана, сто раз поганіша, ніж вам здається. Я хотів-би остерегти вас.

Панич сидів, понуривши голову, немов ждав іще нового удару.

— Видите самі, що всі ваші заходи дуже добре відомі там, де-би не повинні бути відомі. Зрозумієте тепер, що в такім разі зачинати повстання...

— Але-ж це неможливо! — скрикнув панич.

— Гадаєте, що вас усіх переловлять, поарештують перед вибухом?

— Ну, певно.

— Отже ні. Будьте певні, що ні.

— А ти як це знаєш?

— Що вас то обходить? Я знаю щось далеко більше. Щось таке... Слухайте!

І Осип, нахилившись до паничевого вуха, шепнув йому кілька слів. Панич скочив мов опарений.

— Ти здурів, Осипе! Це не може бути!

— Це правда.

— Але-ж це...

— Мовчіть! Знайте своє і мовчіть! Я остеріг вас. Робіть тепер, що самі знаєте, але мене не видайте! Добраніч!

І він, насадивши кучму на чоло та схилившись в низеньких дверцях бабиної хати, пішов геть.

— Осипе, Осипе! — кричала вслід за ним баба. — Ну, а що-ж буде з тим усім, що я наварила? Де мої хлопчики? Прийдуть зараз? Добре, добре, я зачекаю, — додала вона, немов відповідаючи на якісь слова, котрі підшепнула їй її власна душа.

А панич довгу хлилю сидів на місці, мов остовпілий, не можучи а ні ворухнутися, а ні зібрати своїх думок до купи. Він був блідий, мов труп.

VII.

В хаті Гната Тимкового сумно, як у могилі. Господаря привели з панщини закривавленого, ледве живого, роздягли і положили на постіль. Стара Гнатиха, ломлячи руки, плаче та заводить над ним, як над покійником. Сусіди, що привели його додому, потішають її, як можуть,

оповідають про те, що сталося, проклинають пана. Гнат глухо спогне з болю, та не мовить ані слова.

Ось відчинилися двері і влетів Гриць, блідий, переляканий. Він кинувся до постелі, вхопив холодну батькову руку й почав цілувати її й обливати слізьми. Плакав голосно, як дитина.

— Таточку! Таточку! Що вам таке? Обізвіться до мене! Промовте хоч слово! — приговорював він.

— Це ти, Грицуню? — промовив Гнат, обертаючи голову й обіймаючи сина поглядом повним любови й турботи.

— Боже мій, боже мій! — ридав Гриць. — Ось що вони з вас ізробили! Ось як вони нас люблять!

Сусіди помалу відвели його від хворого і розповіли йому все, що сталося. Гриць слухав, мов осповілий. Сльози переспали текти, але з заціплених уст було видно, що в його серці починало закипати щось недобре. Він не хотів нічого вечеряти, довгий час сидів кінець столу, мов прибитий, потім мовчки пішов оглянути обійстя й худобу, позамикав двері й вернув до хати. Мати ще сиділа на припічку, хлипаючи і витираючи платком запухлі від сліз очі.

— Ідіть, мамко, спати! — мовив Гриць м'яко, але розказуючи, як господар хати.

— А ти, Грицуню?

— Я посижу. Може татові чого треба буде.

— Не муч себе, дитино моя. Повечеряй і лягай спати. Я стара, борше встану, бо й так не засну.

— Ви про мене не журіться!—мовив Гриць.

Мати, помолившись, полізла на піч і швидко заснула. В хаті зробилося тихо. Гриць погасив огонь і сидів на запічку, по-конець батькової постелі. На дворі було ясно, місяць заглядав до хати крізь маленькі віконця. Під припічком тяг цвіркнун своєю монотонну пісеньку. Старий Тимків застогнав, заворушився на постелі.

— Що вам, таточку?—запитав Гриць, схопившись з місця.

— Це ти, синку? Подай мені води.

Гриць подав йому дерев'яний кухлик. Батько напився.

— Чому не йдеш спати, Грицю?

— Не можу, таточку. Щось мене гризе в середині. Думаю собі, як то може бути, щоб чоловік чоловіка без суду, без права міг так мучити?

— Його право, синку. Панщина!

— Хто йому дав таке право? Та й чи справді він має таке право? Не досить, що даємо йому свою роботу, всякі данини, а щоб і ще він мав право відбирати нам здоров'я?

— Що зробимо, синку, коли його сила! Адже-ж ми пробували, спротивлялися, та й що з того вийшло? Збили нас, зруйнували, по криміналах ¹⁾ надержалися, та й тільки всього.

— Ні, таточку, це не повинно, не може так довше бути!—скрикнув Гриць, підносячи трохи голос.

¹⁾ Кримінал—шюрма.

— А що-ж порадимо, синку? Чи ти думаєш, що ті молоді паничі, що лагодяться до повстання, будуть ліпші для нас?

— Досі я так думав. Нині перестав. Знаєте, наш панич хоч певно знав, що сталося з вами, а мені не сказав нічого. Певно хотів, щоби я допомагав йому намовляти парубків до повстання. О, та не дочекає цього! Аж тепер я бачу його щирість, його доброту. Поки потрібує мене, поки я служу йому, поки він добрий і щирий!.. О, але я вже знаю, що зроблю. Я їм дам себе знати!

Він говорив швидко, уриваючи, захлипуючися з гніву й обурення. Старий батько взяв його за руку.

— Грицю, заспокійся! Скажи по правді, що думаєш зробити?

— Слухайте, тапочку! Я довідався від панича, що за два тижні має вибухнути повстання, що пани мають позбирати по селах своїх слуг або й сільських парубків, уоружити їх і з ними разом напаси поночі на військові касарні, пов'язати або й повбивати вояків, а потім позахапувати всі уряди й каси. Це має бути початок повстання. Чуєте, тапочку, на що їм треба було нас? А я зроблю їм збитка. Зараз завтра їду до Сянока і все розповім комісареві, нехай арештує їх усіх! Нехай і вони закоштують трохи кримінальської саламахи!

Старий Тимків застогнав, немов щось укололо його.

— Так он воно що!—мовив він ледве чутно.—За два тижні!.. І тебе кликав панич?

— Ну, так виразно кликапи не кликав, але я певний, що покличе.

— А інших парубків?

— Мав нині щось говорити їм, але ніхто не прийшов.

— Ніхто не прийшов?..

— Здається, Осип остеріг їх. Бо тільки Осип один прийшов. Не знаю, що там він говорив із паничем. Я лишив їх обох.

Довгу хвилю спояла мовчанка в хаті. Далі старий простяг руку і взяв на помацки Грицеву руку.

— Слухай, синку,—мовив він.— Не йди ти до Сянока.

— Не йти? Дарувати їм те знущання над вами?

— Що-ж, божаволя. Нехай знущаються, поки мають сили. Швидко може самі пожалують того. А ти своїх рук не погань! Свійого сумління не обтяжуй! Я певний, що це повстання наробить їм біди, але по що ти маєш показувати себе злим і нечесним? Панич добрий з тобою, вірить тобі, було-би погано зраджувати його.

— Ну, а коли він покличе мене до повстання?

— Ні, синку, не буде того. Тепер бачу, що він не посміє. І навіть богу дякую, що таке сталося нині зо мною, бо може цей випадок охоронив тебе від згуби. Тепер я певний, що а ні ти, а ні жаден парубок із села не піде до повстання. І добре так. Нехай іде туди, кому своя голова не мила. Але тобі, синку, мститися на нім нема за що, зраджувати його непомірно.

Гриць слухав батькових слів, похиливши голову.

— І все так, синку, йди. Може мене швидко не спане, то пам'ятай собі мої слова! Панським гарним словам не вір, їх обіцянки май за нізачо, пам'ятай, що їх Польща, то хлопське пекло; але коли тобі хто повірить щось, завірить себе і свою долю, чи то свій чоловік, чи пан, чи навіть пвій найгірший ворог, будь усе гідним того довір'я, не зрадь його ніколи. Тільки так дійдеш до того, що будуть тебе шанувати люди і ти сам собі не будеш мати що закинути. Спокійне сумління, синку, то найстарша річ. Маємо воювати з ними, то воюймо чесно, явно і одверто, але нечесних способів цураймося. Вони ніколи не помагають. Навпаки, вони можуть згубити і найчеснішу справу.

Гриць, не мовлячи нічого, нахилився і цілував батькову руку, обливаючи її гарячими слізьми.

VIII.

Того самого вечора досить пізньою годиною старий пан Пшестшельський сидів у своїй спальні над якимись господарськими рахунками, коли нараз з лускотом відчинилися двері і влетів Нікодим, блідий, мов із хреста знятий. Не мовлячи а ні слова, він знесилений упав на софу і вхопився обома руками за чоло, списаючи його, немов боявся, щоб воно не трісло. Батько дивився на нього з-під лоба, гнівний ще за вечірню розмову; але бачучи, як син важко дихає і закусє уста мало що не до крови, промовив:

— Що тобі, Димцю?

Нікодим мовчав. Тільки якесь важке спогнання вирвалося з його грудей.

— Сину, що тобі? Чи сталося яке нещастя? — вже стурбований промовив батко.

— Страшне нещастя! Страшніше, ніж я коли буй міг надіятися.

— Що, що таке? Говори-бо!

— Все пропало! — з розпукою в голосі мовив Нікодим. — Уряд знає про наше повстання, знає речінець, знає цілий план до найдрібніших дрібниць.

— А видиш! Не остерігав я тебе? Не говорив я, що то дурниця опі ваші печатки і змови і втягання різних гулящих графіків, а? Ну, але скажи, відки ти довідався так напевно, що уряд знає все?

— Осип мені говорив оп тепер.

— Осип? Ну, то в таким разі це брехня, — спокійно і рішуче мовив пан.

— Ні, таточку, не брехня! Осип цими днями був у Сяноці і розповів мені докладнісенько все, що ми задумуємо. Від кого міг це дізнатися? Адже від мене ні, від Гриця також ні, бо Гриць не знає цього всього.

— Але де-що знає? — перебив йому старий пан.

— Знає, — ледве чутно відповів панич.

— То не добре! Ну, та вже все одно. Говори далі!

— Те, що далі мовив Осип, таке страшне, що хіба сам чорт у пеклі міг це вигадати. Слухайте! Урядники постановили собі не арештувати нікого з нас, ждати спокійно вибуху повстання, але вже тепер

пускають по селах наказ, щоби в хвилі вибуху хлопи кинулися на двори.

— Боже мій! Що ти говориш!—скрикнув старий пан.

— В тій цілі комісари і старости потаємно скликають війтів і урльопників і видають їм накази. По селах мають стояти варти і не пускати нікого. А на випадок повстання, слухайте, таточку!..

— Ну, ну!—говорив старий пан, увесь тремтячи, мов осиковий лист.

— На випадок повстання вже розпускають таку вість, що з Відня понадходили запечатані накази до кожного староства і мають бути розпечатані аж тоді, коли вибухне рухавка. А в тих наказах ніби-то стоїть написано: позволити хлопам через три дні нападати на двори, мордувати, мучити, грабувати, все, що їм сподобається.

Ті слова, висказані Нікодимом холодно, різко, мов неохибний засуд, не прибили й не перелякали старого пана.

— Ну, це вже дурниця. Димцю,—мовив він.—Цього вони не зроблять. Цього ніякий уряд не зробить.

— А я боюсь, таточку, що зробить. Занадто люто вони ненавидять нас, щоб мали завагуватися і перед цим страшним ділом. А коли-би не думали зробити цього, то по що пускали-би між хлопство такі поголоски?

— Як то, й це ти довідався від Осипа?

— Розуміється.

— А йому хто говорив це?

— Не хоче сказати. Та нам байдуже, чи це говорив йому сам староста, чи ко-

місар, чи який инший урядник. Досить, що там є така думка і когось залежить на тім, щоби вона розійшлася між народом.

Старий пан понури́в голову. Аж тепер він почув, як його душу холодною гадюкою обкручувала привога.

— Що нам робити, таточку?—питав Ніко́дим.

— Роби, що знаєш!—прикро огризнувся батко.— Сам ти допомагав заварити цю кашу, то сам думай, як її з'їсти.

— Ви гніваєтеся, а тут не пора на гнів. Треба робити щось. Треба рятувати себе й инших.

— Инших! Тобі ще инші в голові!—скрикнув батко.— Ах, ти непоправний ідеалісте! Инших рятувати! Ми самі на волоську висимо над безоднею, а ти ще инших рятувати збираєшся. І кого? Адже я певний, що з них самих хтось побіг до урядника і розповів усі ваші плани! Адже через духа святого уряд не дізнався про все.

— Ну, я думаю, що поки що не маємо ще чого так дуже боятися,—мовив Ніко́дим.— До вибуху ще два тижні. Завтра я поїду до Сянока і остережу наших. Розповім їм усе й буду благати, щоби відкликали повстання. Адже-ж це грозить загубою не самим повстанцям, а всій шляхті, тисячам невинних людей.

— А я думаю, Димцю, що то дурниця. Наплюй ти на них! Нехай радять собі, як уміють, а ми завчасу забираймося відці і їдмо за границю, хоч-би тільки на Угорщину. Перебудемо там, доки не мине небезпека.

— Ні, таточку. Я мушу поспробувати! Адже подумайте: при дні різні! Я здурів-би потім, як-би, не дай боже, справді прийшло до вибуху, а я знав-би, що міг остерегти людей, запобігти цьому нещастю, і не зробив того. Це було-б обридливо, нечесно з мого боку. Ні, я їду зараз завтра рано. Сам їду, ніхто нехай не знає, куди й до кого. Постараюся справитися як найшвидше. Може застану ще Дембовського в Сяноці, це було-би дуже добре, бо в його руках усі нитки сходяться. Та ськ чи так я верну за кілька днів і поді помірковано, що нам робити далі. А ви тут...

— Ну, ну, вже ти не давай мені ніяких наук!— понуро мовив батько.— Я й сам буду знати, що маю робити. Тільки ти вертай швидко, поки ще проїзд можливий.

На тім і стало. Серед важких думок батько й син попрощалися й пішли спати, та довго ще один і другий неспокійно кидалися на ліжках, обмірковуючи, що їм робити в тих тяжких хвилях, які мала принести недалечка будучина.

IX.

Минули два тижні від того часу, два тижні спрашної непевності і привоги для старого пана Пшестшельського. Нікодим, як поїхав, так немов камінь у воду. Ні вістки, ні чутки про нього не було. А тимчасом довкола вставали грізні хмари. Тривожні знаки показувалися скрізь. У селі йшли якісь потайні наради. Урлово-

пники їздили то до Сянока, то до Балигорода, то по інших селах. Якись незнайомі фігури показувалися в селі, заходили до війта, оминаючи двір. Сам, серед тої душної атмосфери непевності й вижидання, старий пан сидів, мов зачумлений у кварантані¹⁾. Нуда його мучила, ніяка робота не йшла до рук, ніяка думка не клеїлася в голові. Весь день він ходив по покоях, мов неприкаяний. На подвір'я, на гумно рідко заглядав. На хлопів якось не то стидався, не то боявся й глянути. Панщина йшла по давньому, люди молотили, віяли, різали січку, чистили стайні, зносили зерно до шпіхлів, але панові огидливо було навіть заглянути, що і як там робиться. Він знав, що молотильники дармують, що віяльники крадуть зерно мішками, несуть до коршми і пропивають, та його душа була розбита, знесилена, він не мав сили а ні відваги зробити порядок. Правда, раз, коли бачив з ганку, як один урлопник таки при ньому, без сорому й без боязні, набирав з купи жита в мішок, він хотів зірватися і кинутися на провинника, та його зупинили слова іншого урлопника, що, немов не бачучи пана, вговорював злодюжку:

— Фе, Максиме! Не бери того! Не рушай! За пару день і так усе те буде наше!

Пан Пшестшельський аж задеревів, чуючи ті слова. Його неясні досі побоювання тепер стали перед ним зовсім виразно, мов грізний привид. Сон його не

¹⁾ Карантин.

брався в ночі, апетиту не стало. Він переживав страшні дні, посивів за ті два тиждні як голуб.

А Нікодима як не було, так не було. А ні віспочки про нього! А ні віспочки про те, чи буде повстання, чи вже вибухло, чи відложено? На дворі сипав сніг, курило, дороги в горах були непрохідні, замети страшенні. А ні листи, а ні газети не приходили до пана,—він жив мов у п'юрмі, сам самісінький зі своєю привогою і мукою, серед тих понурих, злобних, як йому здавалося, хижих і нагоспчених на його загибїль селян. Що робити? Тікати з села самому, без сина? Чи ждати на нього? Ждати, та доки? Умовлений речінець вибуху повстання вже зближався. А що, як Нікодим не верне й випадки заскочать його туп самого? Пан і шестшельський надумався, що таки ліпше буде самому, поки живий та здоров, перебраться на Угорщину. Одного вечора він покликав візника і велів йому на другий день злагодити залубні й дві парі коней.

— Ясний пан хочуть десь їхати?—запитував візник, чухаючися в попилицю.

— Так,—мовив нерадо пан.

— А куди поїдемо, прошу ясного пана?

— На угорську границю.

Візник стояв і чухався, а помовчавши хвилю, додав:

— То буде трудно, прошу ясного пана.

— Чому?

— Заміть страшенна.

— Коби до ліса, а в лісі замети такої нема.

— Ба, коби до ліса!—мовив візник, моргаючи значучо.

— Ну, а що-ж, хіба це так трудно? Тягару ніякого, дві парі коней.

— Та я не про теє... З снігом-би ми якось порадили.

— Ну, а що-ж там іще?

— Та не пустять нас.

— Хто не пустить?

— Люди.

— Які люди?

— Та от, хлопцї. Хлопські варти.

— Які варти?

— Адже від учора по всіх селах на воротях варти стоять. День і ніч вартують. Нікого не пускають. Живої душі! Не вільно без паса, а як панів то, й з пасами беруть.

— Беруть?

— А так, арештують, в'яжуть, і до староства.

Пана Пшестшельського мов-би ножем по горлі шелеснув. От тобі й на! От і дочекався! Тепер клямка запала! Все пропало! Тепер він на ласці хлопства, може кожної хвилі ждати нападу, смерти. Йому пригадалися слова урлопника на тоці: «За кілька днів усе те буде наше». У нього дух сперло в грудях. Він сидів мов оштовпілий, дивився тупо перед себе і нічого ніяк не бачив. А візник усе ще стояв коло порога, чухався в попилицю, хотів очевидно сказати щось, та ждав лише, щоби пан заговорив до нього. Але бачучи, що пан мов і не видить його, він вкінці заговорив сам.

— Прошу ясного пана.

— Га! Що? Ти ще спит?— немов зі сну прокинувся пан.— Чого тобі треба?

— Та я-би хотів знати, чи лагодитися на завтра у дорогу, чи ні?

— В дорогу! Яка-ж то дорога буде? Ні, лишуся вже тут! Маю гинути, то краще гинути дома — подумав пан і перемагаючи себе, ледве чутно промовив:

— Ні, не поїдемо.

— Добре, прошу ясного пана. Я думаю, що це буде найліпше. Нехай ясний пан не їдуть нікуди. Там небезпечно, дуже небезпечно.

І він наблизився кілька кроків до пана і боязко озираючися по-зад себе, немов лякаючись, щоби хто за дверима не підслухав його, мовив припишеним голосом:

— Хлопи кидаються на панів, б'ють, зневажають... Ай! Боюся, що ще гірше буде. Відгрожуються спрашенно.

— І наші також?

— Та наші не так, хоч є й між ними загорілі. Але по інших селах! Спрашне щось лагодиться!

— Що-ж, божя воля. Що бог дасть, те й буде,—мовив пан.

— Певно, певно! Та я боюсь, що буде страшне лихо. Коби тільки наш панич...

Він урвав. У старого пана, що сидів при столі, підперши руками сиву голову, бризнули з очей слюзи, густі, грубі, як горох, і закапали на стіл. Візника вхопили вони за серце.

— Прошу пана, нехай пан не плачуть! — мовив він, приступаючи ще ближче. — Може то ще так зле не буде.

Старий пан сидів нерухомо, а слюзи лилися з очей, мов дві річки.

— Знають пан,—мовив далі візник,—я-би панові щось порадив. Може-би воно так найліпше було. Нехай пан завтра, скоро світ, велить покликати війта, присяжних і ще кількох із громади, старших і поважніших. Я думаю, що найліпше пан зроблять, коли віддадуть себе і все своє добро їм під опіку. А бодай нехай пан розмовлятьсся з ними.

— Добре сину,—ледве промовив пан.— А тепер іди!

Візник пішов. Пан Пшестшельський довго ще сидів нерухомо й думав. Сльози давно перестали плисти з очей, тільки спора калюжка їх ясніла перед ним на цераті¹⁾ до світла двох воскових свічок, мов розлите живе срібло. Пан міркував про своє положення сяк і так, та не міг надумати нічого ліпшого понад те, що прирадив візник. На другий день рано він велів покликати війта й людей.

— Слухайте, війте і ви люди,—мовив пан.—Чую, що в селі відгрожуютьсся на мене. Скажіть мені по щирості, що маєте пропив мене, чого хочете?

Люди не надіялися такої промови й не знали, що сказати. Далі війт надумався.

— Прошу пана, ми не маємо проти пана нічого і ніхто проти пана не відгрожуєтьсся. Ми тільки маємо гострий наказ із крайзампу²⁾ пильнувати, щоби по селах ніхто не бунтував людей, щоби ніякі бунтівники не волочилися.

¹⁾ Церата—клеюнка.

²⁾ Крайзамп—повітовий уряд.

— У мене їх нема.

— Так то воно, так, але де-ж панів панич?

— Не знаю, люди добрі. Ще два тижні тому поїхав до свояків і від того часу не знаю, де обертається.

— Ой, не до свояків він поїхав!—промовив один селянин.

— Знаємо ми добре, куди він поїхав!—додав другий.

— Повстання йому забагається! Ой-чизни! Цісаря й цісарських урядників із краю виганяти!—вже зовсім голосно крикнув третій.

— Тихо, люди!—крикнув війт.—Дайте, най я говорю. Чуєте, пане, що люди говорять. Ваш панич бунтівник і ми мусимо його арештувати і відвезти до крайзамту, скоро тільки покажеться в селі.

— Га, що-ж, коли такий маєте наказ...

— Такий наказ! Госпрій наказ!—потвердили селяни.

— Бачите, люди добрі, я сам, спарий, немічний, до повстання мене не кортить, до бунтів неохочий.

— Ми пану нічого не мовимо. На пана ми не маємо ніякого наказу.

— А проте чую, що й на мене в селі відгрожуються.

— Га, що-ж! Ми людям ротів не позатикаємо!—мовив війт.

— У не одного ще шкіра свербить від панських канчуків і буюків!—крикнув іззаду смілий голос.

— Люди добрі,—мовив пан.—Признаю перед вами, що я не раз був занадто

госприй, занадто щедрий на ті буки, га, що-ж. робіть тепер зі мною, що знаєте. Бачите самі, я старий, німецький, нікого при мені нема, я у ваших руках. Віддаюся під вашу опіку. Я не був для вас таким уже надто лихим паном. Неодного я рятував у потребі, неодному помагав у слабості, сами признаєте...

— Та то правда, правда, — озвалися деякі голоси.

— Має хто до мене який жаль, зазнав від мене кривди, що-ж, я готов надгородити йому по змозі. У кого недостаток, їсти нема що, поплива хибує, беріть із мого. Беріть, скільки вам треба, тільки не марнуйте, не пропивайте, коршмаря не збагачуйте. Даю вам усе з доброї волі, то й ви беріть доброю волею. А почнете грабувати, то що з того буде? Мені зробите шкоду, а собі невигоду, та й ще гріх будете мати перед богом.

Люди вислухали цієї промови й попросили пана зачекати хвиличку. Вони вийдуть на гумно, нарадяться і дадуть відповідь.

Яка вже там була нарада між ними, то була, досить, що по якомусь часі вийшли всі знов до покою і вийт іменем громади дав таку відповідь;

— Громада приймається того, що пан кажуть. Громада не хоче пана руйнувати. Можуть пан бути безпечні. Що буде треба бідним на прогодовок, то з панського візьмемо і то не буде ніде записано. За те громада поставить від себе кількох людей, щоби пильнували двору: а ні панові щоби ніхто не зробив

нічого злого, ховай боже! А ні в дворі щоби щось злого против громади не коєно, оп як-би панич вернув або які інші пани наїхали. А як-би щось таке робилося в дворі, в такім разі виразно пану говоримо, що громада ні за що не ручить. Є гострий наказ усяких бунтівників ловити, в'язати і відставляти до циркулу.

Пан Пшестшелєвський згодився на це. У нього немов камінь звалився з серця. Прикро було жити під хлопською вартою й бути цілком у руках своїх підданих, але бодай не було тої непевності і вічної тривоги. До двору йому вирядили трьох старших господарів, в тім числі й старого Тимкового, і кількох парубків, в тім числі й Осипа. При них пан чув себе безпечним і вони заспокоїли його, що при них не станеться йому нічого. Оп як-би панич вернув тепер, то з ним могло-би бути зле.

Пан Пшестшелєвський не розумів гаразд, яке то «зле» могло ждати його сина. Аж геть пізніше він пригадав собі ті слова. Вони були сказані 20 лютого; селяни мабуть уже чули де-що про різню по інших повітах, та не говорили про це панові нічого.

Х.

Було це д. 25 лютого пізнім вечором. Небо ще було вкрите низько навислими, олов'яними хмарами, але сніг уже не сипав, вітер не шумів і не кутив снігами. Потемніло. В лісах тріщали смереки під вагою снігу, що грубезними плахтами

лежав на їх гиляках і туп то там з лускотом валився вниз. Було темно; тільки десь-десь на тпилях горбів або на стрімких берегах ярівся сніг синьоватим фосфоричним блиском. У селі було глухо, та дивлячися з південного боку на ту низку хат, порозкиданих здовж річки в досить великих відступах одна від одної, видно-б було ряд золотистопокривавих цвяшків—це світло, що миготіло з тісних віконець. По хатах ще майже ніде не спали, та зате на подвір'ях було глухо, тільки пси гавкали та чути було, як у стайнях сопуть та зіпхають воли. Тільки на обох кінцях села в луб'яних колибах сиділи купки людей, голосно балакаючи, та від часу до часу перекликаючися; це були вартові, що сперегли туп день і ніч. Нудно їм було, бо до їх відлюдного гірського села не доходила та кривава хуртовина, що так люто перейшла майже по всіх округах західньої Галичини.

Того самого вечора Гриць Тимків був чогось дуже неспокійний. Він тепер сам був дома, сам мусив доглядати господарства, бо батько був у дворі коло пана. Розуміється, роботи в зимі для його здорових рук і прудкої вдачі було не так то й багато, і Гриць при допомозі матері й служниці сяк-так давав собі раду. Та цього вечора якось усе не йшло йому в лад. Чи то такий уже день був, чи може він почув звістку про те, як мазурські хлопці ріжуть панів, як великими чорнявами (купами) ходять від села до села, грабують, палять і руйнують двори, мучать і мордують панів. Про все те

вже прилетіла в село звістка, але наказу з Відня а ні навіть із Сянока не було. Люди прирадили держати свого пана під дозором, на грабівництво не хапатися, та держати гострі варти й чекати, що буде далі.

Всі ті вісті кидали Гриця в дроз. Ось воно як! Повстання вибухло, та ті самі хлопці, що їх повстанці хотіли звільнити з тягарів і з панщини, кинулися на своїх добродіїв, б'ють, мучать, ріжуть їх! Що це таке? Як могло це статися? Відки така злість, таке засліплення у людей? Гриць не міг зрозуміти цього і примтив при самій думці, що й панич Нікодим мусів замішатися в те повстання і певно вже десь лежить забитий, замучений, помолочений ціпами або проколений вилами. Він не міг усидіти в хаті й надівши кожух та кучму пішов обійти ще раз сподолу, спайні і всі хлівці.

Коли проходив коло сподоли, ловлячи вухом кожний хоч і найлегший шелест, він нараз зупинився. Чи йому причулося, чи справді на найближчій оборозі ¹⁾ щось зашелестіло сіном, а потім немов зіпхнуло? Одним позирком він окинув цілу місцевість і побачив, що справді до оборога, досить високо накладеного сіном, була приставлена драбина.

— Як то може бути? Адже цей оборіг припущений, сіна з нього не береться, то й драбини до нього я не приставляв.

¹⁾ Оборіг чотири стовби (оборожини), на них солом'яне покриття (капелюх оборога), яке можна пересувати вверх і вниз. Під оборогом складають сіно, жито, пшеницю і т. ин.

Значить, приставив хтось. Агов! Знову шелестить.

Не було сумніву. На оборозі хтось був, хтось чужий. Зміркувавши це, Гриць в одній хвилі прискочив до оборога. вхопив драбину, відставив її до другого оборога, а поді, певний, що незнайомий гість без драбини не злізе, значить, сидить на оборозі мов у лапці, запитав не дуже голосно:

— Гей, хто там на оборозі? Зла чи добра душа? Обзивайся!

На оборозі було тихо. Ніхто не обзивався.

— Я чув, що там хтось є!—говорив трохи голосніше, але все ще здержано, Гриць.—Обізвися, хто ти, бо нароблю крику і покличу варту. Втікни не думай, я драбину відставив.

— Чи це ти, Грицю?—здушеним полусшепотом запитав хтось із оборога.

— Е, чи то один Гриць у селі!—відповів Гриць, не можучи пізнати по голосі, хто би це міг бути.

— Гриць Тимків! Це ти?

— Я. А ти хто?

— А ти там сам? Ніхто мене не вчує?

— Сам.

— Я, панич, Грицю!—промовив голос із оборога, цим разом виразно і натурально, так що Гриць зараз пізнав його.

— Господи!—мало що не скрикнув парубок.—А ви де тут узялися, паничу? Що з вами? Ми всі думали, що вас уже нема й на світі.

— Грицю, голубе мій!—щептав далі панич,—я вмираю з голоду.

— Ах, боже мій!—скрикнув Гриць.—Чекайте тут, я зараз принесу вам де-що попоїсти.

І Гриць поперед усього приставив знов драбину до оборога, потім метнувся до хати й по хвилі був уже на оборозі коло панича. Чарка горілки, горщик молока і кусень хліба підкріпили панича. Та Гриць не сидів при ньому.

Він, доторкнувшись його, зараз почув, що панич увесь мокрий і зараз-же побіг знов до хати і приніс сухе шмаптя, чоботи, холошні, кожух, та тут-же на оборозі допоміг паничеві передягтися. Тільки поді, прикривши продроглого сіном і обігрівши його, він почав розпитувати:

— Ну, що з вами? Де ви бували? І що там чувати в світі?

— Страшно, Грицю, страшно! Не доведи, боже, бачити, а ні згадувати, а ні оповідати нікому, що там дієтьсся! Та чекай! Чи бачив хто у тебе в хаті, як ти порався?

— Ні, не бійтеся! Ніхто не бачив. Тато в дворі, а мама і слуга сплять.

— Тато в дворі? Що-ж там робитьсся в дворі?

— Та нічого! Громада приставила людей, щоби пильнували двору. Не бійтеся, вашому татові нічого злого не станетьсся. Тільки вам не можна показуватися а ні в дворі, а ні в селі.

— Знаю це і для того сюди запхався. Ти мене не зрадиш, Грицю, не видаси на загибіль?

— Що ви, паничу! Я мав-би... Ні, що там було, то було, але від мене не бійтеся нічого!

Панич ухопив Грицеву голову обома руками і почав цілувати його в очі, в лице, в чоло, а Гриць чув, як на його лице з паничевих очей капали гарячі сліози.

— Та що ви, паничу! Заспокійтеся! Розповідайте, що було з вами? Як стоїть справа?

— Ах! — важко зітхнув панич, — пропала наша справа, на довгі літа пропала! Страшно помстилася на нас наша неоглядність. Скористали з неї вороги і поки ми снували рожеві думки про перемогу, про відбудовання вітчизни, вони гострили на нас ніж і віткнули його в руки темного брата, того самого, що ми хотіли потягти за собою і похнути на ворога¹⁾!

— Значить, Осип правду говорив? — по-нуро мовив Гриць.

— Страшно, криваву правду. Як-би ти знав, що там виробляють з панамі! Як там катують, мучать, знущаються! Як возами везуть накидані в суміш тіла, повбиваних і ледве живих, а за возами по гостинцях криваві річки лишають. Боже! Я бачив це на власні очі і здається, що від того виду ніколи в життю не засну спокійно.

— Ну, але де-ж ви були? Як вирятувалися?

¹⁾ Розуміється, п. Нікодим говорить тут в дусі подібних польських патріотів. Та треба сказати — і навіть оборонці австр. уряду незаперечують того: де-які урядники в ту пору поводитися так, що серед селян могла повстати думка, буцімто уряд бажає собі різні. Розуміється, балакання про наказ із Відня, про фатальні «три дні» і т. и. легенда, а не історія. (Ів. Ф.).

— Ах! Краще й не згадувати! — зіпхнув панич. — Поїхав до Сянока, там нелад, ніхто нічого не знає, балакають багато, гуляють, мов на празник готуються. Говорю їм, на що заноситься, сміються з мене, мов із дурня. Та знайшлися два-три розумніші, кажуть: «Це може бути правда, але ми самі не можемо нічого змінювати. Наказ є 18 лютого починати повстання і того мусимо держатися. Час уже короткий. Але може-би ще далось щось зробити. Їдь до Ясла». Поїхав я до Ясла, там те саме. «Їдь до Тарнова, там головна команда». Поїхав я до Тарнова. Це забрало тиждень часу, а що муки, невигоди, гризоти! Приїхав, поки допитався до тих командантів, знову день минув. Говорю їм: так і так. Кажуть: «Бачимо й самі, що не добре, та вже пізно. Не спинимо руху по всіх краю». Аж тут бух, із Кракова йде команда, що не 18, а 20 вибух. Ой тобі й на! Наспало цілковите замішання. Кому давати знати? Хто повідомлений про цю зміну? Нічого не знати. А тут з усіх боків вісті, що народ по селах буриється, варти стоять і не пускають нікого. Крамарі дають людям горілку задармо, старости скликають війтів і урлюпників, балакають з ними щось до пізньої ночі. Бачу я, біда! Згадав про папа, що тут лишився сам, і, не дожидajući кінця, подався назад. Та вже в панській одежі годі було рушитися. Перебрався за хлопа, бороду зголив, вуси обстриг коротко, роздобув воза без драбинок, ніби по дрова їду, та й рушив. З тяжкою бідою добрався до Ясла, та тут

уже наскочив на запуссти. Попав у хлоп-
свкку чорняву, в саме пекло. Як раз там
пару дворів спустошено, кільканацять
людей помордовано. Вхопили мене з фірою
й не питаючи багато, навантажили мій
віз тими трупами. Я пізнав між ними
кількох із тих, що перед тижднем бала-
кали зі мною і сміялися з мене. Як то
мені було везти їх на своїм возі! Я не
міг випримати довше. На однім нічлізі,
коли вся купа хлопів була п'яна, я взяв
одного коня, ніби веду його напоїти, та
за селом сів на нього та й чкурнув. У
мене був значок від ватажка тої чор-
няви, хлопа Шелі. Де мене спиняє варта,
там я покажу той значок і говорю, що
везу пильні вісті в сяницьке, щоби й тут
починати гулянку. І всюди мене пропус-
кали й бажали доброго успіху. От так я
приїхав аж до Сянока. Але тут ув однім
селі мене пізнали. Щастя, що я був на
коні. Кинулася за мною погоня, та не
догонила, але я зміркував, то далі годі
мені їхати селами. Я продав коня і рушив
у гору стежками. Три дні я йшов, копаю-
чися по снігах, не бачучи душі живої,
ночуючи по оборогах. Сотки разів я вже
лагодився вмерти чи то в снігових за-
метах, чи у вовчих зубах. Та дав бог, що
все якось минуло. Я добрався до нашого
села вчора коло полудня, просидів до
вечора в лісі під смерекою, позираючи
вниз і не знаючи, що тут діється; бачив,
як варти ходять по селі, а коли смер-
клося, прокрався на ваше обійстя і виліз
на оборіг, думаючи: або вмру тут, або
діждуся тебе, Грицю.

Гриць з правдивим співчуттям слухав паничевого оповідання і при кінці гаряче стиснув паничеву руку.

— Ну, богу дякувати, що ніхто не бачив вас, — мовив він. — У нас може не бути безпечні. Навіть, як мої старі дізнаються, то я певний, що вони не зрадять вас. Перечекаєте тут, поки все успокоїться.

— Ні. Грицю, — мовив панич. — Це не може бути! Мені не можна чекати.

— Як то не можна? Бійтеся мене?

— Ні, небоже. Я-ж тобі казав, що в однім селі коло Сянока мене пізнали. Я певний, що зараз про це дали знати до старости. А в такому разі не нині то завтра можна надіятися в село комісара з ландсдрагонами¹⁾.

— Ну, і що-ж? Чей-же тут не знайдуть вас! — мовив Гриць.

— Дуже легко можуть знайти. Всі в селі посвідчать, що я з тобою поварюшував, ну, то вони, не знайшовши мене в дворі, перша річ підуть сюди і будуть шукати.

— Так що-ж думаєте робити? — запитав стурбований Гриць.

— Мушу тікати далі!

— Куди далі?

— На Угорщину.

— На Угорщину! Бійтеся бога, як-же-ж ви тепер дістанетеся на Угорщину?

— Через верхи, бо на Сянок нема що й думати.

¹⁾ Ландсдрагони — кінні стражники.

— А через верхи ще тим менше. Там сніги, стежок не видно.

— Що-ж діяти, коли мус?

— Ні, це не може бути! — мовив Гриць. Я знаю ті стежки не так, як ви, а як-би мені хто тепер казав іти на Угорщину, то я-би розсміявся йому в лице. Це-ж очевидна смерть. По горах тепер ще снігом курить, не то що туп. І не швидко там потепліє. Ні, про це нема що й думати.

— А я таки туп не лишуся! — уперто твердив панич. — Подумай: зловлять мене туп, то не тільки моя смерть буде, але й тапова.

— Ну, це ще хто його знає.

— Не помішай мене, Грицю! Туп не потіхи треба, а доброї ради. Я вже пізнав, що то значить помішати себе пустими словами. Ти мусиш провести мене на Угорщину.

— Це не може бути, говорю вам. За тиждень, за два тижні, коли сніг по горах ствердне або розтає трохи, то ще сяк-так, але тепер, після такої страшної сніговійниці, ані гадки.

— Ну, то сховай мене в яке инше безпечне місце, десь далеко за селом.

Гриць почав думати.

— Добре, — мовив по хвилі. — Це вже не те, що на Угорщину йти. Це вже можна. Знаєте, заведу вас під саму полонину. Там серед лісу є сіножаті над потоком. На тій сіножаті є кілька повних оборогів. Там собі угніздитеся і пробудете, доки буде можна, а відтам можна буде вернути назад до дому, або й на Угорщину, коли настане ліпша хвиля.

Відтам уже недалеко, через полонину та на Бескид, та й границя.

Панич згодився. Почали оба міркувати, що й як треба приготувати для цієї дороги. По довшій нараді стало на тім, що завтра Гриць піде до двору ніби то закликати батька додому, а сам лишитись в дворі, постарається оповісти все старому панові і зажадає від нього для панича стрільби, пістолетів, пороху та набоїв — ану-ж звір у горах наскочить, або й лихі люди — прохи грошей, кілька хлібів, сиру, масла і, що там ще можна буде дістати. Все те треба спакувати в бисаги¹⁾ і щоби до вечора було готове, а вечором, щоби ніхто не бачив, Гриць забере все з двору, принесе сюди і смерком оба рушать у гори. А панич весь день пробуде на оборозі, відпочине й покріпиться для нових невигод.

Як прирадили, так і зробили.

XI.

Два дні й одну ніч Гриця не було дома і ніхто не знав, де він подівся. Пан пустив його батька з двору на господарство, тим більше, що громадських опікунів йому не було вже потрібно: в дворі були інші опікуни. Тої самої ночі, майже в ту саму пору по заході сонця, коли Гриць з паничем, прокравшись загумінками та горі потоком рушив в гори, з протилежного боку в село приїхала компанія вояків під проводом офіцера і комі-

¹⁾ Бисаги—мішок, подорожня торба.

сара від староспва з Сянока, пана Курцвайля. До староспва донесено, що в околиці бачили небезпечного революціонера Нікодима Пшестпшельсьбкого, що він утік в напрямі до батьківсьбкого села! От тим то староспво забажало мати його в руках і за-для цієї мети вислало в село оцю незвичайну команду.

Нема що й мовити, що команда не застала вже панича в селі. Даремно вояки зараз по приході обступили двір, даремно комісар з офіцером, війтом і присяжними перешукував старанно двір і всі двірсьбі будинки, не виключаючи й оборогів, стогів сіна, спирт соломи й оденків¹⁾, — панича не було. Ще більше здивувало пана комісара те, що хоч і як гостро він розпитував старого пана, людей, що варпували коло нього, війта, присяжних і варпових, що днювали й ночували на вулиці, всі вони божилися й присягались, що панича від кількох тижнів не бачили на очі, що він поїхав геть і досі не вернув, а де тепер обертається, цього ніхто не знає. Комісар почав гніватися.

— Не може бути! Не може бути! Я маю певну відомість, що він перед двома днями пішки, в хлопсьбкім убранню вернув до села.

— Ми його не бачили, — уперто в один голос повторяли селяни.

— Що-ж, хіба-б його де в лісі звірі з'їли? — кричав комісар.

— Та якось і про звірів тепер не чувати.

¹⁾ Оденки — рештки зі спирт соломи чи сіна.

— Ну, то він мусить бути в селі! Може хто з селян сховав його. Я мушу дістати його в руки і не вступлюся з села, поки його не доставлю. Війте, завтра скоро світ ідіть, беріть моїх вояків і розвідайте по селі, чи хто не бачив його, а де-би був хоч найменший знак, робіть ревізії, шукайте й мені дайте знати! Я тимчасом квапирую в дворі. А вартові нехай мені пильнують уночі, щоб і жива душа не вискочила з села!

Та даремні були всякі пошукування й розпитування в селі: панича ніхто не бачив, ніхто не чув про нього. Аж переходячи по-при хату Гната Тимкового, що стояла на високій збочі за потоком, війт нараз мов догадався чогось і, перейшовши кладку, потюпав під гору, поки дійшов на Гнадове обійстя, а ставши коло вікна, заспукав косяком у варцаб¹⁾.

— Гей, ви, Гнаде! Дома ви? — крикнув.

— Дома, — обізвався голос із середини.

— А вийдіть-но, щось вам маю сказати.

Гнат надів кожух і шапку і вийшов із хати.

— Чи дома ваш парубок? — запитав війт.

Гнат пошкребався в голову.

— А на що вам його?

— Та треба. Пришліть мені його сюди.

— Та тяжко буде, пане війте, — мовив заклопотаний Гнат. — Десь як від учора пішов, так і досі нема.

— Як то нема? А де-ж пішов?

— Та не знаю. Вечором жінка прийшла до мене до двору, каже: ходи, старий, бо десь Гриця нема. Я вже вечором сам і

¹⁾ Варцаб — підвіконник.

худобу напоїв, їсти подавав, він і не ночував дома.

— Овва!—мовив війт. — Де-ж він міг підітися?

— Не знаю, пане війте,—мовив Гнат. — Ми вже з жінкою журилися, не знаємо, що ї думати.

— А панича шуп у вас не було?

— Панича? А хіба-ж панич вернув? Я його не видів.

Війт, зацікавлений цією новиною, вступив до хати, розпитав Гнапиху, далі слугу, — жадна з них не виділа панича, жадна не знала, де міг підітися Гриць. Вони обі вчора пряли весь день. Гриць пообідав і пішов кудись — думали, до худоби, та коли над вечір служниця пішла кликати його їсти, побачила, що худоба стоїть голодна, а Гриця нема.

Війт подумав хвилю, далі мовить:

— Га, куме Гнапе, ходіть зо мною до двору!

Гнат зібрався й пішов. По дорозі війт оповів йому про приїзд комісара і вояків і про пошукування за паничем. Старий Тимків дуже перелякався і явився перед комісарем з таким заляканим видом, мов не знає який тяжко винуватий. Та комісар був п'ямуций чоловік. Він швидко побачив, що з цим старим нема що говорити довго, але оповідання про Гриця зацікавило його. Почав розвідувати у селян, що це за Гриць і довідався таке, що в його голові відразу блисла думка: ось шуп і є правдивий слід. Гриць був найщиріший приятель панича в селі, в останніх часах його майже невідлучний по-

вариш. Він звичайно їздив з ним до Сянока й по різних околичних панах. Та найбільше зацікавило його те, що вчора з дому він щез зараз по полудні, а в дворі бачили його над вечір, уже по відході його батька додому. Він приходив до батька що день, то й ніхто не звернув на нього уваги і ніхто не пямив, чого він приходив, коли й куди пішов. Усе те зацікавило комісара і, не надумуючися довго, він пішов з вояками і купою селян робити ревізію на Гнапове обійстя. Не довго й шукали. До високого, непочатого оборога ще була приставлена драбина, а вилізши по ній, зараз знайшли гніздо, де ночував панич, знайшли зарипий у сінні його мокрий мазурський одяг; Гнат у коморі не дорахувався своєї гуньки ¹⁾, кучми, кожуха, чобіт і шмаття, одним словом, не лишилося а ні найменшого сумніву, що панич справді був у селі і то на Гнаповім оборозі і разом із Грицем у саму пору забрався.

Гнат і Гнапиха лиш руками об поли вдарились. Комісар не знав, що діяти далі. Чи бігти в погоню? Та куди? Чи чекати на місці? На кого? Панич певно не верне, а Гриць? Ану-ж оба вони втекли на Угорщину? Та й що властиво такого страшного зробив панич, щоб прудити за ним компанію війська по горах і снігах? Комісар пригадав собі точку своєї інструкції — „зібрати відомості про переступну діяльність Нікодима Пшестшельського в його ріднім селі“, і помістивши

¹⁾ Гунька—верхня суконна одіж.

своїх вояків у дворі, почав „тягти протоколи“ з усіх, починаючи від старого пана, а кінчаючи на сілсьбких парубках і дівчатах. Ціле село примтіло; по хатах голосили жінки, плакали дівчата, люди ходили як попроєні. Протоколи під військовою асистенцією в тих часах то не була така проста і невинна річ, як-би могло здаватися. Як усюди в панщинних порядках, так і тут в роботі були буки; вояки не могли їсти хліба задармо. Кожна найменша суперечність у зізнаннях вияснялася на лавці під буками. Вияснялася! Ні, плодила десятки нових суперечностей, тягла нових свідків на ту саму лавку; в міру пролитих сліз і поламаних папиків росла купа записаних (по німецькому!) аркушів паперу, а провина панича Нікодима збільшувалася від простого підозріння до розмірів злочину державної зради.

Першого дня до пізньої ночі тяглася та інквізиція, тяглася й другий день. Напаківано повен шпихір людей, що з цеї або тої причини видавались комісареві підозреними. Між першими арештованими була Грицева мати, хоч вона клялася й божилася, що панича на своїм обійстю не бачила і нічогоісінько не знає. Арештовано й служницю. Старий Гнат сам один ночував у своїй хаті, коли нараз о півночі хтось злегка застукав до вікна. Це був Гриць.

Батько впустив його до хати, засвітив, позаслонювавши вперед вікна й зирнув на нього. Гриць був увесь мокрий і присипаний снігом, але при тім спокійний і веселий.

- Де ти був? — спитав батько.
- З паничем, — відповів Гриць.
- А де-ж панич?
- Далеко, може вже на Угорщині.
- Ти відпровадив його?
- Так.
- А він не казав тобі йти з собою на Угорщину?
- Ні! Пощо мене там? Я допровадив його до границі.
- Ну, передягайся-ж живо та обігрійся! мовив батько.
- А де-ж мама? Де Маринка?
- Не питай! Передягайся! Осб тобі шмаптя. Ти певне голоден.
- А вже-ж голоден.
- Ну, то знайдемо щось повечеряти. Бачиш, я нині сам і за господаря і за господиню і за слугу.

Старий рад був, що син вернув. Він не турбувався тим, що стара і служниця ночують у панськім шпіхлірі. Він знав, що вони нічого не винні і що їх пустять. А що буде з Грицем, про це він також не дуже турбувався. Добре, що він тут, коло нього, що вернувся.

XII.

Другого дня поснідавши, обійшовши худобу й позамикавши хату, старий Тимків і Гриць пішли до двору. Комісар уже був при роботі, пишучи протоколи. Коли йому донесли, що прийшов старий Тимків з Грицем, він аж підскочив і кинув перо на стіл.

— Ведіть його сюди!

Десятники впровадили Гриця.

— А! — мимоволі вирвалося з уст урядника. Грицева незвичайна врода і смілий, інтелігентний вираз лица зворушили його. Урядник устав і підійшов до парубка.

— Як називаєшся?

— Гриць Тимків.

— Скільки тобі літ?

— Дев'ятнацять.

— Умієш читати, писати?

— Умію.

— Хто тебе навчив?

— Мої патуньо.

Комісар пильно вдивлявся в Грицеве лице. Воно було спокійне. Полонинський вітер ще павів на ньому здоровим рум'янцем. Комісар сів на своїм місці, прилагодив собі чистий аркуш паперу, і обертаючися до Гриця, мовив:

— Слухай, хлопче, маєш говорити правду про все, що тебе буду питати. Розумієш?

— Розумію.

— Пам'ятай собі: правду, чисту правду! Коли тебе виловлю на однім маковім зеренці неправди, то буде біда! Ти бачив на подвір'ю лавку й купу палиць?

— Бачив.

— Ну, то вважай-же!

І комісар похилився над папером і, розмахнувшись, написав типул, номер і вступну формулу протоколу.

— Ти знаєш панича Нікодима?

— Знаю.

— Товаришував із ним?

— Та... панич любив мене...

— Намовляв він тебе на що зле?

— Ні.

— А против цісарських урядників?

— Говорив.

— Що говорив?

— Говорив, що вони кривдять нарід, що їх-би треба повиганяти з краю.

— Ага! — заскреготав комісар. — Повиганяти! А хто-ж то мав їх виганяти?

— Не знаю. Він говорив, що є вже такі люди, що змовилися на те.

— Ага! Змовилися! А тебе не кликав, щоби й ти пристав до тих людей?

— Ні.

Комісар перервав допити й похилившись над папером, записав Грицеві зізнання. Потім заложивши перо за вухо і вперши в Гриця очі, запитав:

— Ну, а де-ж він тепер, той твій панич?

— Не знаю.

— Не знаєш? Хлопче, говори правду!

— Не знаю, прошу пана. Я вчора рано лишив його на угорській границі. Думаю, що нині він уже десь на Угорщині.

— Що-ж ти робив на угорській границі, що ти там його бачив?

— Я відпровадив його.

— Відпровадив? Відки?

— А відци, від нас.

— Ага, то він був у вас?

— Так, був.

І Гриць коротко розповів про свою стрічу з паничем на оборозі.

— А відки-ж він узявся у вас на оборозі?

— Прийшов.

— Та то певно, що не прилетів, але відки?

— Не знаю.

— І чому-ж власне до вас? Чому не йшов до дому, до двору?

— Видно боявся, а може думав, що двір спалений так, як по інших селах. А про нас знав, що його не зрадимо.

— Ага, не зрадите! А знаєш ти, що твій обов'язок був зараз, скоро побачив його на оборозі, повідомити про нього війта?

— Мій обов'язок? Цього не знаю! Панич не злодій і не розбійник, нічого злого не зробив, не приблука ніякий.

— Але бунтівник! Протип цїсарського уряду виспунав! — люто крикнув комісар, тупаючи ногою.

Гриць замовк. Комісар писав, аж перо скрипіло, літаючи по сірому, бібулястому папері. По добрій хвилі почалися дальші допити.

— А ти нікому не говорив, що панич на вашім оборозі?

— Нікому.

— А ні татові, а ні мамі, а ні служниці?

— Нікому.

— А ні старому панові? Говори по правді!

Гриць поблід і якось змішався, та по хвилі твердо промовив:

— Ні.

— Бреше, це видно по нім, — подумав комісар, та не сказав нічого. Він і так уже мав тверду постанову, що зробити зі старим паном.

— Куди-ж ти запровадив панича?

— На угорську границю.

— В котрім місці?
— Не можу сказати.
— Якою дорогою ви йшли?
— Не можу сказати.
— Ага! Не можеш сказати! Значить, це неправда! Ти сховав його десь тут недалеко.

— Ні, пане комісар, я завів його...
— Не бреш! — крикнув комісар. — Ви вийшли відци позавчора вечір, а до угорської границі відци сім миль. Хоч-би ви йшли ніч і день і ще ніч, то тепер, по снігах, ви не зайшли-би туди.

— А таки зайшли, пане комісар — спокійно запевняв Гриць.

— Хлопче, не доводи мене до гніву! — кричав комісар. — Скажи по правді, де ти дів панича?

— Кажу по правді.

— Брешеш! Виджу по тобі, що брешеш. І говорю тобі, що це тобі ні на що не придасться. Не хочеш добровільно сказати, то скажеш на лавці.

— Не скажу инакше, пане! Хоч мене бийте, хоч забийте, а инакше не скажу.

— Так? Ну, побачимо! Гей там! Сюди!

На крик комісара вийшли десятники.

— Беріть його! На лавку. Два вояки нехай б'ють. Я там зараз вийду.

Гриця повели, а пан комісар сів писати протокол. Він силкувався писати спокійно, та це не вдалося йому. Рука дрижала, перо було непослушне, думки не йшли, слова не в'язалися одне з одним. Ухом він ловив гуки, які доходили з на-двору, та довгу хвилю не було чути нічого,

крім невиразного шуму й стукоту людських кроків у сінях. Щось так і тягло його встати й заглянути у вікно, та він переміг себе. Ні, нема чого дивитися! Запираючи в собі дух, він у мішанім шумі дочувся мірного лускоту, мов пари ципів, що молотили десь далеко-далеко. Це був шелест здавна привичний для нього, але звичайно його заглушували інші тони — несвітський крик і лемент капованого чоловіка. Та цим разом крику не було чути, тільки лускіт палиць доносився чим раз виразніше, немов усе в дворі, і люди, і вітер, і вогкий сніг під ногами, і кури на подвір'ю, все, все припаїло в собі дух, затихло при тій спрашній сцені.

Комісарові зробилося недобре. Щось стисло його за серце. Він закусив зуби, неперпливо ждав першого крику капованого хлопця, щоб вийти на двір і закінчити його муку, а тепер, коли крику не було чути, не знав, що зробити з собою. Якась фальшива амбіція не дозволяла йому виходити; йому здавалося, що зупинити бійку, коли битий не кричить і не плаче, значило-би податися перед ним, понизити себе. А з другого боку той ненастанний, мірний стук, що тепер, мішаючися з привожним стуканням його серця, дуднів у його ухах і жилах, мов удари важких молотів! Він не міг сидіти на місці, не міг стояти, рвався кудись, судорожно спискаючи одну свою руку другою.

В тій хвилі прожогом відчинилися двері й бліді, розхристані влетіли обое старі Тимкові й бухнули комісарові до ніг.

— Паночку! Лебедику! — голосила стара Тимкова. — Змилуйтєся! Вони заб'ють його на смерть! А може вже й забили! Ой, божечку, божечку! Моя дитина! Пане! Моя дитина! Що вона вам зробила?

— Пане, він лежить як дерево! Він зомлів, а може вже неживий! — простогнав батко. — Відколи жие, не мав прута на своїм тілі.

— А чому правди не говорить? — крикнув комісар і вибіг на подвір'я.

— Halt! Genug!') — крикнув він воякам, що, поламавши на Грицевім тілі пару патики, власне взяли до рук другу пару і били без тїаи, без милосердя, як дві добре заведені машини. Десятники, як дві колоди, сиділи один на голові, другий на ногах нещасного парубка. На крик комісара вояки перестали бити, а десятники повставали. Батко й мапи прискочили до нерухомого, кров'ю облитого Гриця.

— Неживий! Боже мій! Неживий! — скрикнула мапи, підводячи його голову. Грицеве лице було сине, зуби впилися в долішню губу так міцно, що з-під них капала кров, руки, сціплені судорогою, були холодні мов у мерця.

Комісар, силкуючися бути спокійним, підійшов ближче, встпромив свою руку за пазуху парубка і подержавши її на його серці, промовив холодно:

— Живий. Зомлів. Відітріть його! А потім приведіть до мене.

І не мовлячи нічого бїльше, обернувся і пішов до двору.

1) Стій! Досить!

Минула добра година, поки Гриця відтерли і поки він на стільки прийшов до себе, що міг рушитися з місця. Сам іти він не здужав; батько й мати, обливаючися слізьми, провадили його по-під руки як малу, немичну дитину. Гриць був блідий-блідий, очі без блиску, на посинілих губах видно ще було сліди крови. Комісар зирнув на нього й зараз похилив очі на свої папери.

— Ну, знаєш тепер, що значить брехати? — мовив він. — Скажеш тепер правду?

Гриць мовчав.

— Скажеш, де панич?

Гриць мовчав.

— Хлопче! Не довди мене до гніву! Я мушу знати, де він є! Я мушу мати його в руках,

— Таточку, — слабим голосом мовив Гриць, — ведіть мене на подвір'я. Ляжу на лавку і нехай мене б'ють на смерть. Я більше не скажу а ні слова.

Комісар з виразом німої розпуки глянув на Гриця. Його бюрократична душа не могла зворушитися героїзмом цього простого сілськього парубка, він бачив тільки його впертість, непослух і злочинне завзяття.

— Так ти говориш? — мовив він. — Добре! То й я тобі іншої заспіваю! Гей, там! — крикнув він на десятників.

Десятники ввійшли.

— Маєте його пильнувати. Він поїде зо мною до міста.

Грицева мати заломила руки.

— Ой, горенько моє! Пропала наша дитина! Ой, синочку мій!..

— Мовчи, стара! — скрикнув комісар. — Ідіть до дому і принесіть йому, що треба до дороги. Ми ще нині їдемо.

— Пане, куди ви його везете? Адже-ж бачите, він ледве живий.

— То мені все одно. Арештую його, коли не хоче сказати правди. А вмере по дорозі, то я не буду йому винен. Я його остерігав.

В тій хвилі ввійшов у кімнату старий пан.

— Пане комісаре, — мовив він поважно. — Я був свідком того, що робилося нині і вчора на моїм подвір'ю. Пам'ятайте, я постараюся, щоби про це знали не тільки в Сяноці, але також у Львові.

Губи комісара поблідли і закриптіли.

— Herr Schlachziz ¹⁾! — мовив він, здержуючи свою злість. — Я власне хочу вам дати нагоду до виявлення правди. Поїдете зо мною до Сянока. Кажіть зладити сани для себе й оцього парубка.

— Як то? Арештуєте мене?

— А так.

— Добре. Я того й хотів. А ви, люди добрі, — мовив, обертаючися до Гната і його жінки, — ідіть і прилагодьте для свого сина, що треба для дороги. Не бійтеся! За те, що він зробив для мого сина, що витерпів за нього, я буду пам'ятати його й вас. Ідіть і не журіться. Бог допоможе нам пережити цю лиху годину.

¹⁾ Пане шляхтичу.

По обіді того дня комісар з вояками рушив із села. Серед компанії вояків їхали прості сани запряжені парєю коней, а на них сковані кайданами за ноги і пообтуплювані панською бараницею сиділи в парі пан Пшестшелський і Гриць. Обік візника сидів пан комісар. Їхали мовчки, тільки вітер глухо стогнав у смерекових борах, віщуючи близьку відлигу, і коні порскали, потіючи та бродячи в глибокім снігу.

По двох тижднях ті самі сани вертали назад у село, везучи самого пана. Його подержав комісар в арешті, доки міг, та коли врешті передано його судові, цей по першій переслуханню випустив його на волю.

Грицеві не довелося вернути. Його просто завезли до військового шпиталю, а коли подужав від палиць, його на розказ політичної власти поставлено перед поборовою комісією і віддано в рекрути. Обсипалися розкішні Грицеві кучері під капральськими ножицями і не було кому оплакати їх. Родичі аж через пана дізналися про долю, яка зустріла їх одинака. Даремно батько поїхав до Сянока, кидався з канцелярії до канцелярії, від одного пана до другого, даремно писав супліки й до генеральної команди у Львові і до губернії й до самого цісаря. Гриць був відданий до війська «за політичне», а для таких не було в ту пору жадної полекші, жадного милосердя.

А панич пропав без вісти, як камінь у воду. Може його батько й мав коли про нього яку звістку, але не звірювався з

нею нікому. Помалу втихла страшна буря, що розбурхала тихе від віків сілське життя в те пам'ятне пущання. Все пішло по давньому, тільки Гриців батько не робив уже панщини, хіба десь колись з доброї волі в гарячі роботи виходив на панське до помочі. Про сина згадував як про покійника і не надіявся вже побачити його.

XIII.

Минули два роки.

Був гарячий літній день. Над Львовом на заході висіла чорна хмара, а сонце, зсуваючися з полудня, золотило її береги. Здалека чути було гуркіт грому. На львівських вулицях було душно. Фіякри¹⁾ гуркотіли, піднімаючи за собою хмари куряви. Прохожі шукали тіни, холоду. Та про те по вулицях снувало багато людей. Від ринку неслися голосні крики, на одвагу чути було гуркіт барабанів, по плацу Конституції (тепер Маріяцьким) з диким вереском бігла юрба вличників.

— Niech żyje Polska! Niech żyje Polska!²⁾ — верещали вони, граючи на носі перед поліціянтом, що силкувався втихомирити їх.

— Не вільно кричати! Розходіться! — не то кричав, не то благав поліціант.

— Як то не вільно! Конституція! Тоб не вільно, а нам вільно! Niech żyje Polska! — сипалися окрики з юрби, до котрої приставало щораз більше перехожих.

¹⁾ Фіякер — фаєтон.

²⁾ Хай живе Польща.

Від ратуша надсунула нова юрба, зложена зі старших, поважних людей, та й ті були всі мов п'яні, мов самі не свої — капелюхи на бакир, руками розмахували, не то говорили голосно, а не то кричали.

— Niech żyje Dylewski! Hurra Dylewski! Nasz poseł Dylewski!¹⁾

Це був день вибору посла з міста Львова до конституційного сейму, що мав зібратися у Відні. Вибраний послом молодий адвокат Дилевський був звичайний чоловік дуже здібний і гарячий польський патріот.

— Гурра! Гурра! Niech żyje Polska! Niech żyje Dylewski! — заревла ціла юрба. — Далі! Перед дім Дилевського!

Величезна купа народу звернула на вулицю Коперніка, а відци на вулицю Оссолінських, де жив новий вибранець народу в невеличкім партеровім домику. В одній хвилі маленьке подвір'я перед домиком заповнила юрба, поламала штахети, потоптала цвітник, і знаку не лишила з грядок, оглушуючи при тім цілу околицю окриками «гурра», гомоном пісні «Jeszcze Polska nie zginęła» і прокляттями на Меттерніха, Стадіона, бюрократів, шпionів і Святоюрців.

Але героя цієї овації не було дома. Довідавшись про це, юрба почала розходитися, не пускаючи свого ентузіастичного настрою, коли нараз на кінці вулиці Оссолінських, саме там, де підіймається

¹⁾ Хай живе Дилевський! Ура Дилевський! Наш посол Дилевський!

в гору вузенька Ципаделна вулиця, зчинився крик:

— Lapaј go! Trzymaj! Bij szelme! Lapaј! Lapaј¹⁾!

Всіх очі обернулися в той бік, відки йшов крик. Ті, що стояли на краю юрби, могли бачити, як якийсь високий, уже шпакований чоловік, в куцім чорнім убранню і білим циліндрі, зігнувшись в дві погібелі, силкувався вирватися з рук цілої купи вулишних лобурів, підростків та термінаторів, що, почиплявшись за його сурдуп, за руки та ноги, мотлошилися довкола нього і кричали що сили:

— Trzymać go! Nie puścić go! To szelma! Szpieg²⁾!

— Хто це такий? Хто це? — запитав один панок, підбігаючи до цієї незвичайної групи.

— То Курцвайль! Курцвайль! — закричали вуличники.

— А, Курцвайль! Бувший комісар! — крикнув панок і, не думаючи довго, заїхав придержаного по пиці так, що йому злетів циліндер.

Його приклад був як зараза. Вся юрба кинулася бігти на те місце.

— Курцвайль! Курцвайль! Собака! Шпіон! А бийте його! Рвіть! На шматки його!

— Панове! Панове! — пищав, присідаючи до землі заатакований з усіх боків бувший комісар. Та панок, що перший збив йому циліндер з голови, вже хопив його за довгі бакенбарди обома руками і, шарпнувши що сили, підтягнув до гори.

1) Лови його! Держи! Бий поганця! Лови! Лови!

2) Держіть його! Не пускайте його! Це поганець! Шпіон!

— Пізнаєш мене, собако?—крикнув він.

— Ах, пан Нікодим! Пан Пшестшельський: Uniżony sługa pana dobrodzieja! Aber ich bitte Sie, lieber Herr, was wollen Sie von mir?¹⁾

Дальшу конверзацію²⁾ перервав цілий град стусанів та кляпсів, що посипався на голову і плечі Курцвайля.

— Бийте його! Бийте собаку! — ревіла юрба, а дитячі голоси завищали проразливо насмішливу співанку, передражняючи німецький виговір:

Póki Stadion we Lwow był,
Póti Kurzweil dobrze żył;
Stadion siadal na woza,
Machaj Kurzweil do koza³⁾.

Нещасливий комісар, котрого Нікодим усе ще держав за бакенбарди, не даючи йому причакнути до землі, а котрого били й штуркали з усіх боків, з болю і з розпуки заричав не своїм голосом. Розжерта юрба відповіла диким реготом. Та в тій хвилі від Цитадельної вулиці почувся мірний гуркіт і брязкіт. Це з цитаделі йшли дві компанії вояків і рушили просто в середину юрби.

— Halt!⁴⁾ Розходітьсья!—крикнув офіцер, поступаючи наперед з голою шаблею.

Юрба мов і не чула. Крик Курцвайля в середині не втихав.

¹⁾ Низький слуга пана добродія! Але я прошу вас, любий пане, що ви хочете від мене?

²⁾ Конверзація — розмова.

³⁾ Поки Стадіон був у Львові, допи Курцвайль добре жив, Стадіон сів на воза (цебто був усунений), йди Курцвайль до кози (цебто йди геть).

⁴⁾ Стій!

— Weg da!¹⁾ — ревнув офіцер і обертаючися до вояків закомандирував:

— Gewehr in die Balanz!²⁾

Блисли до сонця багнетми, брязнули карабіни і раптом лава вояків наставила перед себе спалеву щетину. Юрба розскочилася мов опарена. Тільки насеред вулиці лишилися два чоловіки в незвичайній поставі: Нікодим Пшестшелєвський, посапанілий зі злоспи, все ще не випускав комісаревих бакенбардів і торгав їх, запопивши в них свої пальці, а Курцвайль стояв перед ним зі зжовленими руками, пищачи мов дитина з болю і страху.

— Halt! Loslassen!³⁾ — крикнув офіцер до Нікодима.

Цей витріщив на нього очі, мов і не розуміючи, хто і що до нього говорить.

— Це якийсь божевільний! — буркнув по-німецькому офіцер. — Хлопці. — додав по-руськи⁴⁾, — а скочте-но два вас і розірвіть їх обох.

Один із тих вояків, що скочили розривати зчиплених панів, зарегопався, а другий сплеснув в долоні.

— Це-ж наш панич, Осипе! — скрикнув Гриць.

— А це той самий комісар, що катував тебе! — додав Осип.

— Паничу, пізнаєте мене? — промовив Гриць, злегка віднімаючи Нікодимові руки від комісарського лиця. Та хоч як злегка він відняв їх, половина волосся з прикрас

1) Розступіться!

2) Рушниці приготуйте до стрілу!

3) Стій! Кинь!

4) Цеб-то по-українському.

комісарської фізіомії таки лишилася в паничевих руках.

Офіцер підійшов до Нікодима.

— Herr, Sie sind verhaftet. Folgen Sie mir auf die Hauptwache¹⁾.

Курцвайль підбіг до офіцера й почав припишеним голосом говорити йому щось по німецькому. Офіцер відвернувся.

— Schon gut! Folgen Sie mir auch²⁾.

Та Нікодим уже оп'ямився і запропестував.

— Арештуєте мене? — кричав він. — Яким правом?

— Ви робили галабурду на вулиці, — спокійно відповів офіцер.

— Не я, але оцей поганець!

— Schon gut!³⁾ Там побачимо.

— Ні, не побачимо! Не діждете бачити мене там.

— Herr!⁴⁾ — скрикнув офіцер. Та в тій хвили надійшов відділ гвардії народової. Комендант відділу салютував перед офіцером, а цей був рад позбутися клопоту і віддав йому Нікодима і Курцвайля для дальшого урядовання. Військо пішло в один бік, а гвардія з обома арештантами в другий. Їх завели до рапуша. Розуміється, що Нікодима, свого чоловіка, зараз пустили на волю, а з Курцвайлем списали протокол і по добрій годині, коли дощ лив, як з відра, його випустили. Не обійшлося й без того,

¹⁾ Пане, ви арештовані. Йдіть за мною на гавптвахту.

²⁾ Ну, добре! Йдіть також за мною.

³⁾ Ну, добре.

⁴⁾ Пане.

щоби в темнім рапушевім коридорі де-які папріотичні гвардіяки не дали йому на прощання пару порядних стусанів по плечах та по карку.

XIV.

Кілька днів після цієї незвичайної стрічи Гриць, маючи вільний вихід, ішов вулицею, коли нараз напропив себе побачив панича. Цей поспішав кудись і навіть не зиркнув на нього.

— Паничу! — окликнув його Гриць.

Нікодим обернувся, зирнув і зараз пізнав його.

— Грицю! — скрикнув він радісно і стиснув руку воякову. — От іще з мене сліпак! ду та й не бачу. Ну, як-же ся маєш? Давно у Львові?

— Спасибі! Маюся не зле. У Львові оце другий місяць, а досі були в Голомуці.

— Та що ми тут на вулиці стоїмо і балакаємо? — захопився панич. — Ти маєш годинку вільного часу?

— Маю.

— Ну, добре, то ходи до мене до хати, побалакаємо.

Нікодим Пшестшельський жив у невеличкій кавалерській квартирі на Сикстуській вулиці. Салоник і спальня—оце було все його поміщення. Харчувався в ресторації, та й загалом, бовтаючися повижче вух у вирі подішнього політичного життя, він рідко коли бував дома, часто навіть ночував де инде, вічно бігав, агітував, демонстрував, організовував, провадив гарячкове життя, ненастанно готовий до

виїзду, не знати куди й по що й день по за день відкладаючи той виїзд, не знати для чого. Здавалося, що він кожної хвили жде чогось несподіваного і конче бажає бути при тім, де й коли станеться воно. Бурливий 1848 рік багато людей, особливо гарячих уже з природи, кинув у таку ненастанну гарячку, і нею виясняється величезна сила епізодів та подій, що сталися поді не під впливом розваги і постанови, але так якось негадано, були неначе мимовільними вибухами загального гарячкового настрою. Гриць пильно придивлявся паничеві й дивувався. Панич сильно поспарівся за ті два літа, похудів, посивів, щоки запалися, тільки очі горіли мов два вуглі, а рухи зробилися наглі¹⁾, прудкі, непевні та уривані. немов усе, що він робив і говорив, діялося прихапцем, в поспіху, в гарячковім ожиданню чогось далеко більшого і важнішого.

— Ну, ось ми й у себе! Сідай, Грицю! Розгостися в мене. Побалакаємо.

Гриць сів, а панич неспокійно ходив по кімнаті, виглядав у вікно, то знов немов шукав чогось у шухляді.

— Ну, розповіж де-що! Як тобі жиється, Грицю?

— Та що мені. От як то наша вояцька служба. День по за день однаково. От ви розповіжте, що з вами було? Як жили ті два літа? Коли вернули з Угорщини?

— А! Як жив? Бідував досить. Ну, а вернув, скоро туп засвіпало.

— А що-ж туп поробляєте у Львові?

¹⁾ Наглий — раптовий.

— Вітчину будуємо, — з усміхом, але при тім гаряче промовив панич.

— Вітчину? Та яку?

— Ну, звісно яку: нашу, польську. Робимо те, що нам ворожі руки не дали зробити перед двома роками.

— Не зовсім вас розумію, — мовив звільна Гриць. — Чого-ж ви тепер добиваєтеся? Панщини вже нема...

— Е, що там панщина!

— Як то що? Це-ж найбільше лихо, проти котрого ви хотіли боротися тоді.

— А уряд зробив собі з нього молота і хоче нас бухнути ним по голові. З давнього великого лиха зробилося ще більше.

— Не розумію вас, паничу.

— Як не розумієш? Ми хотіли знести панщину самі і тим потягнути весь нарід за собою, а уряд сам скасував її і бунтує народ проти нас.

— А так! Ви хотіли зняти з нас ярмо, щоб заложити на нас шлії.

— Дурний ти, Грицю, як я бачу, — неперпляче буркнув панич і пустився знов ходити по покою. Оба мовчали хвилю. Грицеві було якось прикро й сумно на душі.

— Та вже видно, що дурний, — мовив він, — коли не розумію, що робиться перед моїми очима. Мені здається, що тепер, коли панщини нема, Німець не панує над вами, ви повинні-би тішитися, а ви тепер чимсь турбуєтеся, бігаєте, побиваєтеся гірше, як перед двома роками.

— Бо тепер ми ближче ціли, — з таємничим приписком промовив Нікодим.

— Якої ціли?

— Слухай, Грицю, — промовив нараз зміненим голосом Нікодим, зупинившись перед Грицем і беручи його обі руки в свої долоні. — Я знаю, ти добрий хлопець... Знаю, що виперпів за мене... Я повинен-би тобі сказати все по правді й певно сказав-би, як-би не оцей твій мундир.

— Мундир? — зачудовано мовив Гриць.

— А так, мундир накладає обов'язки. Значить, ліпше буде не шепер... Зажди ще трохи, сам побачиш, до чого воно дійде, то й не буде треба тобі говорити.

Гриць не допитував далі. Почали говорити про інші речі, про рідне село, про батьків. Панич мав учора лист від старого пана, Гриць також недавно отримав лист від свого батька. Старий пан нарікав на лихі часи, а Гриців батько радувався й тільки одного жалувал, що в таку світлу пору нема при ньому любого сина.

— А довго ви сиділи там на оборозі тоді, як я вас лишив? — запитав Гриць.

— Ап, і не говори! — неохоче мовив панич, занятий очевидно іншими думками. — Сидів, поки хліба всього не з'їв, поки не потепліло трохи. Ледве живий перебрався через Бескид. У Бардийові лежав хорий цілий місяць після того, що перебув у ті часи.

Розмова не йшла в лад. Гриць устав і почав прощатися.

— Ідеш уже? — якось сумно мовив панич.

— Та треба йти.

— А заходь до мене частіше! Не гнівайся, що сьогодні так тебе холодно прийняв. У мене тисячі клопотів на голові.

Колись розповім тобі. Ну, бувай здоров! Як матимеш вільний час, що приходи. Найліпше опак по обіді, то можеш мене застати дома.

Гриць сказав, що власне по обіді він ніколи не має виходу, хіба в неділю.

— Добре! Заходи в неділю. Буду тебе дожидати! Заходи!

— Прийду, паничу.

— Але напевно! Пам'ятай, я жду!

Паничеве лице прояснилося. Видно, якась нова думка спірила йому до голови й він сердечно стиснув Грицеву руку на прощання.

XV.

В неділю Гриць застав у панича цілу купу панів. При столі, заспавленім полумисками повними накраяної шинки, ковбас та холодної телятини, тарелями, шклянками й чарками сиділи серед голосної розмови, сміхів і жартів різні люди, молодші й старші, в цивільних одягах і гвардійських мундирах. Гриць зразу подався назад і хотів іти геть, та панич вибіг за ним.

— Ні, ні, Грицю, не бійся, ходи сюди! Ми тут чекаємо на тебе. Пани хочуть бачити тебе.

— Що це за пани? — шепнув Гриць.

— То наші. Потім розповім тобі. Ходи!

І взявши Гриця по-під руку, як дівчину до панцю, Нікодим попровадив його до кімнати, де сиділо товариство.

— Мої панове, — мовив він голосно, — це той парубок, про котрого я розповідав вам.

— А, браво! Давай його сюди! А ну, хлопче, дай руку!

І багато панів, особливо молодших, повставало з крісел. Вони обступили Гриця, стискали його руки, любуючися його заклопотанням, що густим рум'янцем розлилося по його лиці. Тільки один пан, що сидів на почесному місці кінець столу, не рушився з місця і злегка прижмуривши очі, дивився на Гриця. Нікодим попровадив його до того пана, котрого пут усі вважали найважливішою особою.

— Генерале!—мовив Нікодим, клонячи голову перед тим паном,—оце мій сілєсвкий адлятус¹⁾, товариш у конспіраційній роботі, хлопець, що з незрівняним героїством витерпів важку кару, а не зрадив мене.

— Hm, ładny chłopiec!²⁾—якось цинічно моргаючи, буркнув генерал.—Придався-б і до іншого роду конспірації, га?

Гриць не розумів гаразд промови панича а ні генерала, та зі слів і моргань обох пнів дихнуло на нього чимсь неприємним, немов тим гарячим, запроєним духом, що йде від запхлого багна. Він уже на спільки освоївся, що досить певними очима, по військовому придивлявся тому, кого звали генералом. Сказавши правду, нічогісінько генеральського не було в його непочесній фігурі. Поперед усього фігура була не в військовому мундирі, а в звичайному, досить зашастаному³⁾ ци-

1) Адлятус—прихильник.

2) Гм, гарний хлопець.

3) Зашастаний—зношений.

вільнішому убранню. А по друге—лице! Це було лице трупа, огидливе, жовте, аж зеленкувате, з блідими губами, без крапельки крови, без виразу, аж страшне своєю мертвою і бридкістю. Хоч волосся на голові вже геть було піпаківате, на лиці генерала не було ніякого заросту і це надавало йому ще огидливіший вираз. Тільки очі чорні, невеликі та блискучі бігали живо і, бачилось, пронизували чоловіка, вгризалися в тіло і в душу, та в них грав вираз такої безсердечної холодності, такої погорди до людей і такої безстыдності, що вони робили більше вражіння очей їдовитої гадюки, ніж чоловіка. У Гриця дроз пробігла по всім тілі, коли його очі зустрілися з поглядом цього генерала. Він не міг видержати цього погляду і похилив очі з таким чуттям, немов-би його впечено в саму душу.

Тимчасом Нікодим, запрезентувавши Гриця ще одному високому, статному панові з великими сивими вусами, в гвардійському мундирі, копрого він величав полковником, запровадив свого гостя на другий кінець столу, де сиділа молодіж, посадив його й сам сів коло нього. Він заопікувався заклопотаним хлопцем, наклав йому в тарілку м'ясива, налив у чарку вина і припрошував дуже сердечно. В його голосі чуті було давню щирість, що так подобалася Грицеві ще в селі. Загалом Гриць завважив, що сьогодні панич спокійніший, ніж був перед кількома днями, говорить весело, навіть жартує, і чує себе як дома. І інші молоді

паничі, що сиділи близько нього, були для нього дуже чемні, припрошували його, щоби їв, стукалися з ним чарками й пили на його здоровля. Тільки підвівши очі й зирнувши просто здовж столу, Гриць побачив вперті в нього гадючі очі генерала й знов почув, як мурашки забігали у нього за плечима.

— Що це за генерал такий у вас? — запитав він шептом панича.

— О, це славний чоловік! — шептав Нікодим. — Знаменитий чоловік, великий вояк. Це генерал Йосиф Бем! Запам'ятай собі його ім'я. В ньому наша головна надія.

Гриць не чував нічого про Бема, то й не міг розуміти гаразд паничевої радості. Він пробував здалека уважно придивлятися знаменитому генералові, але не міг, бо генерал майже не зводив із нього своїх очей, а Гриць не міг видержати його погляду.

Поки гості їли й пили, розмова йшла гуртова, голосна й безладна. Та коли поїли все, що було на столі, Нікодим поналивав усім чарки, генерал добув із кишені срібну табакерку і задзвонив об неї ножем. У кімнаті зробилося тихо і генерал дав слово господареві дому Нікодимові. Цей говорив коротко, подякував гостям, що прийшли до нього, подякував особливо генералові й випив за здоровля гостей. По нім промовив полковник, головний комендант народової гвардії. Подякувавши господареві за гостину, він звів бесіду на Гриця, величав його, як героя з під сілєсвкої стріхи, як надію кращої будучини.

— Доки серед нашого люду є такі золоті серця, така вірність, така любов до своїх панів, допи сміло можемо голосити цілому світові: *Jeszcze Polska nie zginęła*¹⁾!

Ці слова повторили всі присутні з великим запалом, а де-які кинулися знов обіймати й цілувати Гриця. Та ось генерал знову задзвонив, а полковник провадив далі свою перервану промову. Він підніс думку—зробити цьому сердечному братові-селянинові невеличку пам'ятку, щоби міг згадувати нинішній день, і зложити для нього, що хто може. Всі прийняли цю думку з неменшим запалом, полковник узяв свою гвардійську шапку й сам пішов збирати данки. Та обивателі очевидно були не при грошах, данки сипалися скупо й коли складка була скінчена, полковник почав щось шептатися з Никодимом. Зібрано грошей так мало, що стид було давати їх Грицеві, що весь той час сидів мов на терню й не знав, де подітися з заклопотання. Нарада тяглася досить довго. Покликано до неї ще кількох панів із товариства і, порозумівшись з ними, полковник велів учасникам позабирати собі назад, що хто дав, а сам ніби іменем цілого товариства дав Грицеві гарний золотий перстін з блискучим червоним камінцем, що був у нього на пальці.

— Носи його, сину, на пам'ятку нинішнього дня!—мовив старий вояк,—на пам'ятку тих щирих приятелів, яких ти нині знайшов у всіх нас.

¹⁾ Ще Польща не вмерла.

Гриць не знав, що йому робити. Він був поспановив собі не брапи грошей,—перстень якось не випадало не брапи. Уриваними словами він подякував за честь і за дарунок, та шептом висловив паничеві своє побоювання: ану-ж, побачивши у нього такий дорогий перстін, скажуть, що він украв його.

— На це є рада,—мовив панич,—дамо на внутрішньому боці перстня виріпти твоє ім'я і прізвище, а тоді носи його безпечно.

Коли настав який-такий спокій після цього епізоду, промовив генерал. Його голос був сухий, уриваний, мов удари палицею по дошці.

— *Głupstwo to!*¹⁾ Говорімо про головне! На скільки ви готові до повстання?

Ніхто не вмів гаразд відповісти на це питання. По досить довгій і прикрій мовчанці полковник почав вичислювати генералові відділи гвардії у Львові і по провінціальних містах, та генерал скривився і перервав йому мову.

— *Głupstwo to!* Ваша гвардія не варта фунта клоччя. Маєте гармати?

Полковник здвигнув раменами.

— Гармати то грунт,—спукав своїм дерев'яним голосом генерал.—Поставляю дві гармати на Високім замку, а дві на платформі коло церкви св. Юра і маємо весь Львів у руках. Гармати мусимо дістати до рук. Гей, ти!—скрикнув він нараз, обертаючися до Гриця,—ти, Грицю! Сюди!

¹⁾ Це дурниця.

Гриць піднявся з місця, військовим кроком підійшов до генерала і станув перед ним по військовому.

— Скільки маєте гармат на цитаделі?

— Не знаю, пане генерале. Я при піхоті.

— Мусиш дізнатися й донести мені за тиждень, розумієш? Сідай на своє місце.

Гриць відійшов і сів.

— Оце не гвардія,—півголосом промовив генерал до полковника.—Таких Гриців мусимо мати хоч кілька компаній. Зроблено заходи, щоб їх прип'ягнути на наш бік?

Полковник здвигнув раменами.

— Не знаю, генерале. Це не моя річ. Я маю досить праці з гвардією, щоб яко-такো приготувати її. На військо я не маю впливу.

— А хто має?

— Не знаю, здається пан Нікодим.

— Diable!) — крикнув розсерджений генерал.—Полковнику, коли-б я був комендантом і ви дали-б мені таку відповідь, я велів-би вас розстріляти. Ви коменданти, ви повинні все знати, всім кермувати.

І обертаючися до пана Нікодима, він крикнув:

— Пане Нікодиме!

Цей підбіг і став перед генералом.

— Як стоїть справа з військом? Скільки маєте запевнених?

Нікодим увесь почервонів і пару хвиль даремно силкувався сказати слово.

— Поки що... поки що... я нав'язав зносини...

1) Чортє!

він похилився і сказав генералові щось шептом.

— *Głupstwo to!* — буркнув гнівно генерал. — Наша справа чиста і ясна, не повинна боятися денного світла. Просто до ціли, то моя девіза. Гей ти, Грицю, — крикнув він, обертаючися до Гриця. — Сюди!

Гриць сидів мов оголомшений. Він почав розуміти, про що тут іде річ. Щось холодне списло його за серце, та швидко він переміг себе і загартував своє серце тою самою рішучістю, що була в ньому поді, коли комісар віддав його воякам на катування. Почувши голос генерала, до копрого тепер виразно чув якесь вороже успособлення, він піднявся з місця підійшов до нього

— Ти знаєш, про що тут іде річ?

— Знаю.

— Ну, про що?

— Хочете, панове, робити повстання.

— А що-ж ти на це?

— Не знаю, проти кого воно має бути і чого хочете добиватися.

— Хочемо мати свою незалежну Польщу і відірватися від австрійського цісаря. Що ти на це?

— Пане генерале, я австрійський вояк і присягав цісареві на вірність.

— *Głupstwo to!* Як відірвемося, то присягнеш на вірність польському королеві.

— Пане генерале, я Русин і Польщі добиватися не хочу.

— *Co? Co? Co? 1)*

Генерал мов вухам своїм не вірив.

1) Що? Що? Що?

— Ти Русин? Що це значить?

— Ви Поляки, для вас Поляк те саме значить, що для мене Русин.

— Со? Со? Со?—загуло ціле товариство.

— Але-ж хлопче!—скрикнув добродушно полковник.—Polak a Rusin, to wszystko jedno ¹⁾.

— Русин, то тілвки часть польського народу,—гукав хтось із товариства.

— То якісь святоюрці набалакали йому дурниць.

— Польща, то наша спільна мати, Русинів і Поляків.

— Як може Русин не хотіти Польщі? То так як-би хто не любив свого власного життя.

— Głupstwo to!—грізно крикнув генерал.—Tu niema zadnych Rusinow ²⁾! Підеш з нами?

— Ні, пане генерале.

— Ні?

Цей відповідь генерал мабуть не надіявся. Він з виразом дикого гніву зирнув на Гриця, а потім на Нікодима.

— Пане Нікодиме,—мовив він сухо.—Як-би я мав у руках команду, а ви запросили-б мені на довірочну нараду чоловіка неприхильного нам, я-б на місці велів розстріляти вас і його.

— Але-ж генерале, Гриць не є наш ворог!—звинявся Нікодим.—Він чесна душа. Він піде з нами, я певний.

— Ні, пане,—мовив твердо Гриць.—Не майте мої надії. Я не піду з вами. Я цісареві присягав.

— Але з мусу, Грицю!

¹⁾ Поляк та Русин (Українець) то все одно!

²⁾ Тут нема жадних Русинів (Українців).

— Що-ж робити! А присяги треба додержати.

— Ми знайдемо такого, що тебе звільнить від неї.

— Хоч і так, але вам я не присягну ніколи.

Все товариство стояло при цих словах, мов, само не своє. Всім було ніяково, прикро. Тільки генерал не зводив своїх блискучих очей із Гриця.

— Дай руку, хлопче!—промовив він, перериваючи неприємну мовчанку.

— Ні, пане генерале, не можу.

— Не бійся! Дай руку. Люблю тебе за твердість і щирість. Так і слід поступати воякові. Ми тебе силувати не будемо. Іди собі. А про це, що туп чув і бачив, а ні слова! Розумієш? Скоро що писнеш, пам'ятай, ми все будемо знати і поді смерть твоя. Бувай здоров. Kehrt euch, marsch! ¹⁾

Гриць обернувся й пішов. Тільки при дверях, мов нагадавши щось, він обернувся, підійшов до столу і положивши на ньому свій «гоноровий» перстін, промовив:

— Віддаю вам це назад! Може... знайдеться... хтось... гідніший.

Він промовив ті слова уривано, зацукуючися, мов на силу видушував їх із горла, а потім, салютуючи²⁾, обернувся, вийшов геть.

Усі проводили його очима до самого порога, але ніхто не рушився з місця. А коли Гриць, вийшовши, запер за собою двері, генерал мовив:

¹⁾ Обернись, руш! (Військова команда).

²⁾ Салютувати—відавати честь.

— Славний хлопець! Нікодиме, до тижня маєте приєднати його для нашої справи. Це не легка річ, але можлива. А тепер замкніть двері і укладаймо план кампанії!

XVI.

Нікодимові не довелося більше бачитися з Грицем. Два дні по тій гостині він одержав від батька лист: старий був тяжко хорий і просив його зараз приїхати до нього. Нікодим поїхав і не вернув аж за місяць. За той час він успи́г поховати батька і продати задовжене їй без того село. Та в нього тільки одне було перед очима: повстання, що готувалося у Львові. Він їхав до Львова з рожевими надіями; мав кільканацяті тисяч ринських, можна буде розстарати де-що прохи оружжя, поставити в ряди кілька сот хлопців, а це, здавалось йому, виспачить на початок, щоб захопити в руки цісарські каси. А там справа піде вже гладко.

У Львові застав цілковите безголов'я. Гвардія без доброї команди вправлялася більше в піютиках, ніж у воєнній дисципліні, полковник скинувся команди, генерал Бем знеохочений плюнув на все й виїхав до Відня. Та з другого боку серед людно́сти зроста́в, як йому здавалося, запал до повстання, німецькі урядники купами тікали зі Львова, війсьکو не могло спокійно ходити по вулицях, сварки й бійки гвардіяків та міщанської молодіжи з вояками були щоденною справою, так що головний комендант львівської залоги генерал Гаммерштайн заборонив воякам

виходити на місто. По касарнях стояло день і ніч оружане поготов'я, на цитаделі набиті гармати були націлені на рапуш, де урядував революційний «Місбкий виділ», і на театр, де галасувала неменше революційна «Рада Народова». Обопільне роздраження змагалось. Всі почували, що мусить прийти до вибуху та ніхто не хотів починати.

Вибух явного повстання на Угорщині долив оливи до вогню і прискорив катастрофу. Угорські вояки, що стояли постійами в Галичині, купами кидали службу і з оружжям утікали за гори, щоби стати в рядах повстання; це ослаблювало сили уряду в Галичині. Та з другого боку бігло на Угорщину чимало Поляків, ласих на всяку революцію, і це ослаблювало силу сподіваного повстання в Галичині. Мійсбкий виділ вислав своїх делегатів до Пешту, щоби порозумітися з Кошутом¹⁾ про спільний план ділання; з другого боку Гамерштайн розпускав по Львові вісті, що в разі вибуху повстання покличе руське селянство з околичних сіл і затопить місто в крові повстанців. При урядовій захопті й підмозі організувалися по містах руські гвардії а по селах збирано тисячі підписів на петиції за поділом Галичини. Поляки чули, що земля горить у них під ногами і робили шалені скоки, що прискорювали катастрофу.

¹⁾ Кошут—провідник угорських авіпономістів. Змагав до як найбільшої самостійності Малярщини від Авспрії. За свою роботу відсидів 4 роки тюрми. 1844 р. став він депутатом, а незабаром і міністром угорським.

Нікодим, так сказати, з головою кинувся в ті спінені, розбурхані хвилі революційного руху. Він був душею всього, бігав, говорив, плашив, підмовляв, приєднував, плакав і грозив, де було треба. Невеличкий запас оружжя був уже на поготові; були де-які надії на зраду в гарнізоні, була майже певність, що Русини не такий небезпечний противник, були обіцянки воєнної підмоги з Угорщини, скоро тільки удасться перший удар.

Було це д. 1 листопаду 1848 року. Цей пам'ятний для Львова день хилився вже до вечора. На Високім замку гриміли гармати. Ратуш тільки що розсипався в розвалини від гарматних куль. Академія й театр із сумежними будинками палали величезним огнищем. Ціле середмістя було як пекло. Крик, писк, біготня, тріск меблів, викидуваних на вулицю, гойкання гвардіяків, ремісників і всякого дрібного люду, що зривав пропюари і з навалених меблів, повозів та каміння робив барикади. Лу-скіт вистрілів, зойки ранених, спогнання конаючих.

Військовий відділ, обсадивши готель Жоржа, з боку зайшов до гирла Галицької вулиці, що була заперта барикадою проти теперішнього склепу Балабана. Дві польові гармати бухнули в той отвір градом картечів, та барикада остоялася. З-за неї повстанці відповіли не густими але влучними карабіновими вистрілами. Кілька вояків упало, решта розскочилася на боки. Знов заграли картечівниці, — барикада ще стояла, але вистрілів із-за неї не було чути.

— До штурму!—гукнула команда і укріпті досі за каменицями вояки збіглися на вилеті Галицької вулиці й пустилися бігти до барикади. Та в тій хвилі грюкнула з-за барикади салва вистрілів, залунали крики в рядах вояків, кілька ранених упало, решта мусіла знов відступити.

Тільки один лишився. Це був Гриць. Він стояв на місці, мов прикований тим видом, що розстилався перед ним. На барикаді піднялася раптом висока, зачорнена порохом фігура панича Нікодима Пшешельського. Його очі горіли диким огнем. У руках мав він білочервону хоруговку з вишитим на ній польським білим орлом. Піднявши її високо і махаючи нею в напрямі до вояків, він крикнув що сили:

— Niech żyje Polska niepodległa! Za mną, bracia!¹⁾.

Щось страшне, болюче ворухнулося в Грицевій душі. Перед ним промигнуло батькове лице, сумне та знесилене, як було того пам'ятного вечора після панських побоїв, і його слова: «Панським гарним словам не вір, їх обіцянки май за нізачо, пам'ятай, що їх Польща, по хлопське пекло!» І чи не правду мовив батько? Адже ось тут коло нього лежать постріляні хлопські сини, а їм бач чого забагається!

Це міркування не було й міркування, це були якісь наглі блиски в Грицевій голові, якісь конвульсійні рухи в його серці. Рівночасно з ними, майже несвідомо, машинально, його руки вхопили карабін, підняли його, навели... Майже не мірячи,

¹⁾ Хай живе самостійна Польща! За мною, браття.

він поцягнув за курок. Грюкнув вистріл і трафлений в саме серце Нікодим Пшешпшелсьбкий на лице повалився з барикади.

В тій хвилі сильна рука з боку вхопила Гриця за плече і поцягла за ріг камениці. Була крайня хвиля, бо в той самий момент із-за барикади гукнула ще одна салва, а з противного боку ще раз гаркнули карпечівниці. З хруском упала барикада, зі скриком розскочилися повстанці. Нова команда — і вояки одною салвою очистили вулицю аж до самого ринку. Повстання було скінчене.

Гриць ішов у ряді, робив усе на команду, але не пямив нічого сінько. Вистріл, що повалив панича, бачилось, прошиб і його власне серце. Довго ще потім він ходив мов сам не свій, не пямив ані того, що говорив при рапорті — здається, за нього говорив Осип, — а ні що було з ним, коли йому перед цілим полком голосили відзнаку і припинали медаль за хоробрість. Тільки тоді отямився, коли йому оголошено, що за його незвичайну заслугу й на просьбу старого батька йому дається необмежений урлоп з військової служби. Сам генерал Гаммерштайн зібрав між офіцерами сто ринських для нього на дорогу.

Усе те в Грицевій пямці промайнуло мов дикий, важкий сон. Він вповні отямився аж тоді, коли дихнув рідним гірським повітрям, уцілував руки батька і матери, та привітався з рідною хатою.

РІЗУНИ

ЛИСТ МАНЬКИ З ГОРОДЕЦЬКОГО ДО КАСІ
З ЯНІВСЬКОГО ¹⁾ ПЕРЕДМІСТЯ.

Фельштин, д. 25 серпня 1846.

Дорога Касуню!

Не дивуйся, що пишу до тебе з Фельштина і що дістанеш від мене лист о тиждень швидче, ніж я сама буду могла бачитися з тобою. Несподівана пригода, про яку хочу тобі написати, опізнила поворот нашої компанії з Кальварії до Львова. Прошу тебе, піди до моєї мами і скажи їй, що ми всі здорові і добре нам поводитьься. А що не вертаємо разом з Личаківською компанією, то тому винен кс. Капуцин Валінур — знаєш, той такий поважний, з сивою бородою, що так довго любить сповідати і так гарно розпрямляє сумління. А властиво винна дурна Юлька Передятковичівна, що випаляла ²⁾ перед кс. Капуцином... А властиво винні ті страшні люди — ой господи, як я на-

¹⁾ Городецьке і Янівське передмістя — передмістя Львова.

²⁾ Випаляти — виговорити.

страшилася, ще й досі премчу, як згадаю ту ніч! — винні ті поганці, ті прокляті, нещасливі мазурські різуні.

Та чекай, нехай розповім тобі все за порядком. Але моїй мамі не читай цього листа — розумієш? І нікому не читай... і пану Ігнацові не показуй, бо я-б тобі очі видерла. І не кокетуй його, бо як-би він мене зрадив, то волів-би тебе, мене й його ясний шляг трафити ¹⁾. А тепер, люба моя, слухай, яких цікавих пригод зазнали ми в тій нашій набожній мандрівці.

Ти знаєш, наша компанія з Городецького вирушила зі Львова як раз д. 15 серпня. Жалуй дуже, що ти не могла бути цього року з нами. Я власливо не розумію, чому твій тато не дозволив тобі. Я страшенно не люблю тих старих нудярів, що раз-у-раз люблять торочити мораль: для панни це не випадає і те не випадає і ще онте не випадає. Небійся, для кавалера то все випадає. Він мусить вишумитися. А панні то навіть піти на святу Кальварію в більшій компанії не випадає.

Наша компанія цим разом була не дуже велика, п'ятдесят осіб, найбільша часть із Городецького, де-що з Янівського та з Байок, переважно самі знайомі. Провідник, старий Вінцентий, знаєш, той, що зараз напропи святої Анни має свій домок — дуже побожний чоловік, співає всі пісні, які є в кантичці, на один голос, а Кальварію і всі святі місця й доріжки знає, як своїх п'ять пальців. А як

¹⁾ Шляг трафив — параліч розбив.

зачне говорити про Христові муки і ви-яснювати всі стації¹⁾, що коло каплиць тисячі народу тиснуть і слухають його, а не одні то й плачуть і на тарілку гроші кидають, не згірше, як під час казання кс. Капуцина. Зрештою чоловік предобродушний і преглухий і в ночі має дуже добрий сон: аби компанія зібралася на квапиру, зараз повечеряємо, Вінцентий почислить свої овечки, проведе голосно молитви, відспіваємо всі „Serdeczna Matko“, та й пан Вінцентий каже:

— Ну, діти, а тепер спати в божий час!

Та й шут уже скінчилася його денна праця; запхається у свій куп у мушинським переділі та й за мінутку вже везе кукурузу так, що аж буда прясеться. Ну, а молодіж поді — знаєш, не треба тобі й казати.

У нас, у жіночому переділі вибрали ми старшою паню Гжехоткову з Янівського. Близька сусідка твоеї мами, мусиш знати її ліпше від мене. От іще балакуча бабище! А обмівниця! На кожного знайде що сказати, кожному приліпить латку. Досить їй раз глянути на чоловіка, вже вона знає його цілого наскрізь, і ніколи не знайде в нім нічого доброго, лише все саму погань. Вже я від неї наслухалася за час цієї подорожи всяких історій про всіх наших знайомих — господи! Гостри собі, небого, апетит від тепер. Як верну,

¹⁾ Стації — місця, де зупинявся Христос, коли йшов на Голгофу.

то буду мала що розповісти тобі. І про твого Юзбка, і про Кароля, і про Мільбу, ту гордячку, знаєш? І про всіх, про всіх! Аж пальчики оближеш.

Ну, розуміється, що над молодшою частиною компанії, особливо над паннами, як звичайно, я маю провід. Та й не лише панни, а й кавалери радо йдуть під мою руку. „Як панна Маня скаже, так буде“. Гжехоткова налазитьесь весь день, наляпає тим язиком, як помелом — і як він не відпаде їй, дивуюся! — та й аби до ліжка або до соломи, засне як щур у муці. А я мушу на кватирі всього допильнувати, за всім доглянути, всіх намістити. Та й уночі... Ну, та про це далі, а тепер нехай тобі зачну з кінця.

Рано, вислухавши набоженства у св. Анни ми цілою процесією, при співі пісень рушили до Городецької рогацьки. Маса народу супроводила нас. За рогацькою вже ждали нас підводи — десять фір. Ми посідали, на кожну фіру по п'ятеро нас, та й рушили в дорогу. На передній фірі пан Вінцентий, а на задній пані Гжехоткова. Пан Вінцентий сидить плечима до фірмана, так щоби міг бачити всю компанію, і рипить зо всієї сили:

Gwiazdo śliczna, wspaniała,
Kalwaryjska Marya! ¹⁾

А пані Гжехоткова на задній фірі в товаристві старших жінок пищить рівночасно копячим голосом:

¹⁾ Зірко гарна, величня,
Кальварійська Маріє!—

Szczęśliwy, kto sobie patrona
Józefa ma za opiekuna ¹⁾.

А в середніх фірах молодіж, панни й кавалери, посідали в суміш, жартують, регочуться, а далі пан Броніслав — по ще фігляр, як-би ти знала! — запрягнув своїм цапиним голосом:

Cztery lata zawszem pasał
W tej tu dolinie;
Jako żywo nie słyszałem
O tej nowinie ²⁾.

І туп ніби співає набожно й очі завертає до неба, а з боку незначно як не вщипне Юльку під бік, аж пота заверещала що сили:

— Пане Броніславе! Що робите!

— О, перепрашаю! — відповів він перериваючи свій спів. — В тій долині ще я не бував, то й не знав, що туп такий сильний відгомін будить.

Я вже знала перед тим, що пан Броніслав має до Юльки невеличку інклінацію ³⁾. Чи як то казав звичайно старий дяк від святих П'ятниць? Поползновеніє га, га, га! А Юлька — знаєш, що за хитра бесітя! Хто-б її не знав, той-би її за святу купив У білій сукні, синій шовковий поясок, ціла така скромненька, бліденька, здається, ось тобі завтра до

1) Щасливий, хто собі патрона Йосифа має за опікуна.

2) Чотири роки пас я скот у цій долині і ніколи не чув про цю новину.

3) Інклінація — потяг.

манастиря вступає. „Złoty ołtarzyk“¹⁾ у руці, канпичка в кишені, молитви шепче раз-у-раз, а на хлопця жадного й оком не зирне. Ну, думаю я собі, чекай лише, ти святоше, вже я не я буду, коли з тебе опуху не вигоню. А тут бачу, що пан Броніслав палить ся до неї, що тільки за-для неї пристав до нашої компанії. Ну, то вже мені небагато треба, щоб пізнати, куди воно загинається.

Ти знаєш Броніслава. Хлопець гарний, рослий, веселий. Його батько має каменичку на Байках, мами торгує яриною, а він ніби-то практикував у склепі на суб'єкта²⁾, ніби-то термінував³⁾ у столяра, ніби-то щось учився, а всього по-прохи. Не з одної печі хліб їв, а не наївся. Лінюшисько, лиш дівчатам голови завертати вміє. Колись-то його батько говорив моїй мамі:

— Боюся за свого Бронка. Ні до чого хлопець. Ще поки я живу, то ніби про око людське щось робить. Але знаю добре, по моїй смерті пустить усе моє добро за один рік, та й піде в світ блукаючи або пустить ся на пси. От коби яка добра душа трафилася, щоб його оженити, та щоб яка резолютна дівчина, от така як ваша Маня, щоб узяла його в руки, то може-би що з нього й було.

Я в ванькирі⁴⁾ підслухала цю розмову та й міркую собі: „Ади“⁵⁾, стара лобода,

1) Молитвослов—„Золотий Вівтар“.

2) Суб'єкт—продавець.

3) Термінувати—вчитися ремесла.

4) Ванькир—кімната, відділена перегородкою для спальні.

5) Ади—диви.

куди він стріляє! Хлопчисько ні до чого, так давай його за мене висвапати, нав'язати мені біду на голову! Чекай — думаю собі, — висвапаю я тобі не таку. Будеш мати до сина розплюй хліба невістку м'якушку, то буде дібрана пара“. І зараз я подумала на Юльку. Я на неї здавна маю на пеньку, ще за Станіслава — п'ятиш? — що хилився до мене, а вона наговорила йому, й він мене покинув та оженився з тою зизоюкою Ядвигою з під „Золотого Цапа“. О, я їй того не дарую і вже, богу дякувати, осягнула своє почасти! Буде Юлька згадувати сьогорічну Кальварію і мою руку. Але слухай далі, нехай тобі оповім усе за порядком.

Отже виїхали ми зі Львова десь об одинацятій. Погода чудова. Гаряче. Довкола поля, вже переважно позжинані. Полукіпків як зір на небі. Люди при роботі. Чути пісні, де-де димок куриться, що косарі вогонь клали та люльки пекли. На гостинці¹⁾ курява хмарою від наших возів, а з боків то з правої, то з лівої руки ліси шумлять, ваблять у холодок. Та годі нам: коли вибралися на прощу, то треба перетерпіти і спеку й куряву, а як трапиться, то й дощ і слоту. Нехай бог приймає за відпущення гріхів.

У наших співаків швидко попересихали горла. Співи затихли. Пішли розмови. На тих возах, де були старші, то там розмови йшли тихі, а в середині, де їхала молодіж, то там уже не треба тобі й казати: голосно, весело. Жарти, регіт, від

¹⁾ Гостинець — шлях.

часу до часу голосні викрики паннів: „Йой! Мене щось тисне! Хто там торгає? Пане Станіславе, чи то так годиться?“... А прийде вибоїна, або віз наскочить на камінь та гулькне так, що всімаж свічки в очах постають, то вже віз за возом тільки й чуєш: „Йой! Ах матко боска! Єзу! А щоб тебе прясця“! Одним словом не треба тобі багато розповідати, як-по на таких подорожах буває, бо ти й сама їздила нераз та й знаєш.

Попасали ми, як звичайно, в Мшаній. Старий Вінцентий „z ducha pobożności“¹⁾ прохи закропився — бачиш, у нього голова розболілася від сонця; прийшлося робити йому місце на першій фірі, щоб міг лягти. Одного із першої фіри пересадили на другу, одного з другої дали до нас — ми мусили потіснитися. Пан Броніслав сидів з краю, Юлька в середині, а кума Шутейова, стара, суха бабуса, обік неї.

— Панно Юльцю, не зіпхайте куму на драбинку! — раз-у-раз приговорював пан Броніслав, та все ніби-то придержує бабусю, а властиво обіймає Юльцю та тисне до себе. Вона зразу ніби сердила-ся, паленіла, хотіла пересістися де-інде, але далі на моє вговорювання затихла і лише сиділа, відвернена лицем від Броніслава, віддула губи і мовчала.

На ніч заїхали ми до Городка. Тут ми мали нічліги замовлені в чотирьох домах — панни окремо від усіх інших. Ніч минула спокійно. Фіри попасли і ще таки

¹⁾ З духу побожності.

вночі, поки ми спали, рушили назад до Львова. Від Городка мали ми вже йти пішки аж на Кальварію і назад.

Знаєш, як-то така піша подорож. Зразу так забавно, свіжо, приємно, але потім, коли почне перемагати втома, то воно чимраз тяжче, прикріше, нудніше. Спрага палить, у горлі пересохне, світ тобі не милий, дорога перед очима тягнеться немов у безконечність, від одного стовпа до другого поки пропюпаєш, то здається, вічність минула. Поки ми з Городка доволоклися на ніч до Тулиголов, то здавалося, що в нас ноги і всі кістки були попереломлювані, а на душі в кожного було так погано, немов-би ми по дорозі всі гуртом когось зарізали: навіть дивитись одним на других було неприємно.

Я вже це знала добре, але знала також, що тепер прийдуть збірні нічліги по селянських сподолах та шопях. Оце радість! Оце забава! Відплата за важкі, неприємні дні! Приходять прочани до села, добуваючи останніх сил тягнуть набожних пісень, поки до кватири. А там заповняють обору, падуть як снопи на мураву, на приспу, на тік, де хто може, простягаються, простують натомлені кості! Сільські хлоп'ята й дівчата вже гурмою довкола нас. За пару крейцарів намагають із студні води, наливають у миски, шапки — всі пішоходи миються, змивають пилюку з лиць, із рук, із карків. А там інші вже розбіглися по хатах, замовляють квасне молоко, солодке молоко, сметану, що кому до вподоби. Осб одна за одною тягнуться господині зі

здоровенними глеками та гладущиками, з мисками та горнятами, з разовим хлібом та свіжим маслом. Радість, гамір на подвір'ю. Новий дух вступає у перетомлених прочан. Кавалери, спочивши десять мінут, схапуються з землі, мов нічого й не було, панни відразу, по першій глечики квасного підсметання відносять гумор, робляться свіжі й моторні, навіть пані Гжехоткова сидить, балакає помалу й починає хвалити пана Броніслава, що веде себе дуже чемно і опікується панною Юльцею, мов старший брат.

Підвечірок серед загального гамору, жартів і веселости. Потім до пізньої ночі побожні співи перед сільською фігурою; голоси плывуть рівно-рівно по полях, по-над сусідні села і губляться десь у сірій мряці над Стрвяжем та Болозвою. Потім невеличка вечеря: гарячі свіжі картоплі з маслом, каша з молоком, клюски з сиром, а потім у стебло! В стебло! В буквальному значінню — в стебло. Ночували ми як звичайно в сподолі: мужчини в однім перерубі на соломі, панни в другім на сіні, а посередині, на широких тоці, застеленім соломкою, старші жінки. Не буду тобі, дорога Касуню, описувати тих нічлігів, бо ти й сама знаєш їх. Що за приємність! Що сміху, жартів, вигадок! Уже одне те, що світла нема, що приходитьсь спати до половини одягненим, де хто впаде, — вже те одне таке незвичайне та дивне! Ця пищить, що їй настолочено ноги тамтій хтось зачепив ногою за лоску, тій роз-

дерто спідницю. А з другого переруба кавалери раз-по-разу окликаютьсь, спрашав паннів то мишами, то лиликами¹⁾, то жабами, а кожному такому окликові відповілає пискіт, а далі регіт паннів. А ледве впишуться цей перший гамір і внизу на тоці зачихне гомін старших жінок, починаютьсь шепти та притишені сміхи паннів між собою; з другого переруба їм вторує глуха гупірка мужчин, поки нарешті старий Вінценцій, або хтось инший із старших не закомендерує:

— Ну, панство! Годі вже! Прошу спати, бо завтра встаємо дуже рано, щоб за холоду уйти добрий шмат дороги!

Робитьсь тихо, але бодай так, як кому з молодіжи хочетьсь зараз заснути! Близькість кавалерів і паннів, хоч і розділених від себе лавою старшого, в сні дуже чуйного жіноцтва та гупою темнотою, має щось таке до себе, що не дає заснути, ходить по крові, мов, мурашки, а де-кому по просту кидає в дрож і вона тулитьсь до своєї сусідки, немовби то дуже перелякана або дуже змерзла. Ну, але я це знаю, мене не здуриш. І коли Юлька отак уся тремтячи притулилася до мене, я відразу зіркувала, яка тому причина. Мені небагато треба, щоб пізнати, що в кім кипить.

— Йой, Манюсю!—промовила вона до мене,—я чогось дуже боюся!

— Чи то ви, панно Юльцю?—обізвався з противного переруба голос пана Бро-

¹⁾ Лилик — нічна миша.

ніслава.—Ах, боже мій, боїтеся? Я зараз прийду до вас! Даю вам слово, що при мені можете бути безпечні, нічого вам не станеться.

— Ну, ну, і без вас нам нічого не станеться,—відповіла я.—А вам-би ще платити за стороження.

— Мені? Боже борони! Я зовсім за дармо! Хочете?

— Та ви мусили-б наперед у коша очей позичити!—відповіла Юльця.

Знов хтось із старших перервав нашу розмову і ми помалу втихомирилися, позасипляли. Незнаю, чи всі там спали так спокійно та солодко, як я. Пару разів мені здавалося, що чую ще крізь сон якісь глухі шелести, сердиті окрики: „Хто тут? Що за мара лазить? Йой, тут хтось чужий!“ А потім тут і там якісь притишене: „Шшш! Пст! Хто тут?“ А потім голосний ляск, мов праником по воді, і глухе: „Ой-ой-ой!“ Але не можу знати, чи було щось таке на правду, чи лиш мені снилося.

Другого дня я встала здорова, освіжена, весела, але Юлька була якась невиспана.

— А що, як тобі спалося?—питаю її.

— Добре,—каже.

— Не страшило що?—питає жартом Броніслав.

— Може то вам привиджувався поїї з ріжками,—відповіла вона ушипливо,—бо ви мабуть про нього думаєте весь день. А мене ніщо не страшить.

— Ну, ну,—думаю я собі,—вже ми те знаємо, що кого страшить. А тут бачу, що й пан Броніслав якийсь невиспаний

і невдоволений: ходитъ мов сам не свій; не знати, чи хорий, чи сердитий, чи засоромлений.

Рушили ми в дальшу дорогу — розумієтсья, невдосвіта, а десв аж о сьомій, уже сонце добре гріло. Уйшли з пів милі, і вже попріли всі як миші, попомилися й сіли спочивати наполоці край дороги. Пан Броніслав коло мене.

— Йой, панно Маню! — зітхає важко, — повішуся.

— Тю, на вас! Тут і верби нема. Чекайте, аж дійдемо до лісу.

— І не жалв вам мене?

— А я відки до того приходжу жалувати вас? Ідітв, може вас котра инша пожалує.

— Ви без серця.

— Шукайте такої, що з серцем.

— Ага, добре вам говорити. Вже я шукаю, та що з того? Знайшов ще гірше зіллячко.

— Що-ж я вам пораджу? Хіба шукайте далі.

— Коли бо годі. Причепився, як муха до меду, ніяк не відірвусь.

— Ну, то вішайтеся, з богом.

— І я так думаю. Та хотів-би ще хоч до святої Кальварії дійти та висповідатися перед смертю.

— А може вона схоче вас висповідати?

— Ой, мабуть ні.

— А чи не вона дала вам цеї ночі розгрішення, таке, що ви аж йойкнули?

— О, а ви чули?

— Ну, вже чула, чи не чула. Відповідайте на питання.

— Панно Маню, бійтеся бога, не говоріть нікому!

— Ха, ха, ха! А я думала, що це мені приснилося!—засміялась я.

— Це можливо! Справді, може й мені приснилося?—мовив він і помацав себе долонею по лівій щоці. Та зараз-же з глибоким переконанням додав:—Ні, це таки на правду. Так ви кажете, що це було розгрішення?

— Або я знаю. Коли перед тим була сповідь...

— Ні, я лише нахилився до конфесіоналу¹⁾.

— Ну, в такім разі ще завчасно й вішатися. Висповідатися конче мусите.

Така була наша розмова з паном Броніславом. Юлька її не чула. Відпочивши гарненько, ми встали, поставали парами на гостинці... запрягли разом за проводом пана Вінценного.

Usłyszałem cudny głos,
Jak Marya woła nas:
Pojdźcie do mnie, moje dzieci,
Wzywam was, ach, wzywam was!²⁾

І з тим побожним співом на устах ми рушили далі в дорогу.

Третього дня по вирушенню зі Львова ми вже наблизилися до святого місця. Чим ближче до Кальварії, тим частіше

¹⁾ Конфесіонал—сповідальниця.

²⁾ Почув я чудесний голос,
Як Марія кличе нас:
Йдіть до мене, мої діти,
Кличу вас, ах, кличу вас!

здибали ми більші, або менші компанії побожних прочан, що йшли туди з набожними співами, де-які з хоругвами та дзвінками, всі в святочних одягах. Аж серце радувалося бачити, як то з усіх сторін пливе нарід до того святого відпусту. Але як-би ти бачила, дорога Касуню, яка там нужда всюди по селах, який плач та лемент! Мабуть караючи нарід за ті страшні події, що сталися зимою, бог спустив посуху, недорід. Ще туди коло Львова, то не так дуже; де спави, де ґрунти мокрі, то ще сяк так зародило. Але там далі, де починаютьсь шупри¹⁾ та піски, то там нещастя. А ще далі, кажуть, на Мазурщині, де кров лилася, то там, кажуть, уже й тепер люди не знають, що робити. Вже тепер голодують. Де-куди селяни, спустившись на те, що все панське поле по вирізання панів прийде в їх руки, не орали й не сіяли в себе нічого; в інших засіяне навіть не посходило, — одним словом, кара божя. Тим то й пливе нарід ріками на Кальварію, тягнуться збіджені та помарнілі лиця, підносятьсь тверді, мозолисті руки, ллютьсь гіркі слізи. Як-би ти бачила, як перед кожною фігурою, коло кожної каплички при дорозі лежать та клячуть сотки, тисячі того народу, одні співають захриплими голосами, а більшість не співає, а ридає голосно та ломить руки! Аж страшно робитьсь подумати, що буде з тим народом, як настане зима. А зирнеш потім по нашій

¹⁾ Шутер — дрібний камінь.

хоч і стомленій, а все таки веселій та балакучій компанії, то якось аж соромно робитьсся. Адже-ж ми їх свояки, їх ближні, живемо в тому самому краю, і навіть не знаємо, як бідує та нуждує той нарідось тут у нас під боком. Я сказала це пану Вінцентому, а він підвів очі до неба та й каже:

— Що кому бог дав, те й має. Бог знає, на що дає одному достаток та спокійне життя, а другому панщину та нужду. А в тім, у кожного свій хрест на плечах, кожний має своє двигати.

Я запитала пана Вінцентого, чи справді то, сам пан біг власноручно, вложив на тих людей ярмо панщини та й ще дав їм у додатку нужду й голод, але пан Вінцентий не відповів на це питання, лише нахмурився і, відвертаючися, буркнув:

— Глупа коза!

Ось ми вже наблизилися до Кальварії. Здалека видно Оливну гору з костелом на верху. Червоною бляхою вкрипа вежа горить здалека, мов кривавий клин вбитий від землі в небо. А вся гора вкрипа неначе різнобарвними мурашками—тисячами й тисячами побожних прочан. А далі по-за тим чорнієтьсся великий карпатський ліс, покриваючи ще вищі гори, і відтам пливе важка, понура хмара, але не може притемнити того блиску, що сяє від святого, відпустового місця.

Ми прибули як раз у пору. Переночувавши в селі недалеко Пацлави, ми рано спанули на Кальварії, мали час увесь день обійти всі стації муки господньої, всі каплички, всі доріжки найсвятішої

діви, а нарешті висповідатися всі в о. Капуцина. Другого дня припадало свято—Внебовзяття пресв. діви—головна відправа в костелі. Всі приступають до причастя,—велика процесія, слухання казань, співи та молитви до самої півночі—знаєш сама, як то звичайно буває. Але цим разом сталося щось незвичайне, таке, що не забуду, доки буду жити.

Перший день у Кальварії провели ми як звичайно. Висповідались усі. Ще вечером говорю до пана Броніслава:

— Ну, тепер можете вішатися.

— Таки не дожидати завтрішнього свята?—мовить він.

— Як знаєте. А розгрішення дістали?

— Е, та що, від кс. Капуцина дістав, але тамтого другого ні.

— А може ліпше було-би на тамте друге не лакомитися?

А він б'ється в груди, жартуючи, та говорить:

— *Mea culpa! Mea culpa* ¹⁾! Борюся з покусою, та покуса сильна.

— Моліться,—кажу я.

— Молюсь,—говорить він,—але мабуть моя молитва неприємна пану богу, бо все обертаюся не шуди лицем, куди-би слід.

От так ми собі балакаємо, йдучи гуртом на свою квапиру. Ночувати мали ми в бараках коло св. Рафаїла; два ксбондзи визначували там місце, мали пильнувати порядку та збирати добровільні датки. Вже геть стемнілося. Над Кальварією спояла чорна хмара, від лісів п'я-

¹⁾ Моя провина.

гло холодом, пільки від костела та від капличок за нами було золотистими пасмами світло, розсипаючись широко по темному плі, немов розмикана золопа вовна по сірім сукні.

А в тім нараз у сумерку залунали якісь голоси. Нам назуспріч, гостинцем бігли якісь темні постаті й кричали. Зразу не чути було, що вони кричали, але чути було спрах, що летів з їх уст і розбігався по долині, чиплявся придорожніх дерев, копився знизу на гори і темною хмарою зависав над Кальварією. А темні постаті бігли, надбігали ближче, все ближче, а з їх уст виразно, чимраз виразніше виривалися привожні окрики:

— Різуни! Різуни! Різуни йдуть!

Ми всі задеревіли на гостинці. Це прокляте слово спільки разів лякало нас цього року! В запуси ¹⁾ воно опруїло нам усі забави; в часі великого посту воно наповняло нас жахом; оповідання про криваві вчинки тих людей мучили нас наяві й у сні, мов невідступні оси. А тепер, коли, здавалося, все вже в спокоїлося, коли під вагою божої кари весь край окрився жалобою і всі людські злочини лежали безсилні, мов присипані попелом, тепер нараз знов оцей окрик! Що це значить? Чи знов повстання? Чи знов криваві запуси? І як раз тут, на святому місці? І з якої причини? Чи зголоділа чорнява ²⁾ шукає рабунку? Ми сто-

¹⁾ Запуси—масляна.

²⁾ Чорнява—зневажлива назва селян, як мужичня.

яли мов у пропасниці. Не було кому вияснити нам, успокоїти нас. А гостинцем повз нас бігли що раз нові, смертельно перелякані постаті, і довгим ланцюгом п'яглися привожні окрики:

— Різуни! Різуни! Різуни йдуть.

— Відки йдуть? Куди йдуть? Чого хочуть?—сипалися безладні, прудкі запитання. Та ніхто не відповідав на них. Тривога, мов огонь по соломі, бігла до перелюдненої Кальварії, де ще в костелі й у каплицях горіло світло, гомоніли набожні співи та гуділи дзвони на дзвіницях. І нараз, мов у відповідь на ті привожні окрики, ревнули з усіх закутків, з усіх доріжок найсвятішої матері, з усіх спадщин христової муки, з усіх капличок та святих місць скажені верески, пискоти, спогнання та ревіння:

— Різуни! Різуни! Різуни! Рятуйся, хто може!

Ніколи, як живу я, не чула ще такого вереску, не бачила такої страшенної картини переполоху. Подумай собі: двацять, а може й трицять тисяч народу, розсипаного по цілій горі, по долинах, по стежках та закутинах,—усе те нараз верещить, мечеться, зривається кудись утікати, б'ється одно об одне, мішається, блудить у вечірній сутіні, шукає одне одного і губить одне одного. Крик і замішанина й сутінь збільшують переляк. Ніхто не знає, відки грозить небезпека, куди тікати й де ховатися. Жінки мліють, інші вищать, падуть на землю; найвідважніші праплять голову. В загальній сутолоці нічого не видно, нікого не

пізнаєш. Світло гасне, дзвони ревуть і, немов розбурхана вихром величезна пожежа, бухає по Кальварійській горі хвиля за хвилею скажений, масовий вереск:

— Різуни! Різуни! Різуни йдуть!

Що діялося з нами в ту пору, не можу тобі сказати. Перед моїми очима все закрутилося якимось шаленим танцем. Немов ціла Оливна гора з усіма тисячами переляканого народу зірвалася зі своєї посади й кинулась утікати, бігти кудись. Хіпось крикнув: „Рятуймося“—і ми всі безтямно заверещали: „Рятуймося“! Залопотіли важкі кроки.—„До лісу!“—гукнув чийсь голос, і вся наша компанія, мов стадо сполошених овець, пустилася бігти вниз по стернах, по невижатих нивках вівса, по загонах картоплі, вниз, потім до гори, на супротиложний горб, якого горішня часть була покрита старим смерковим лісом.

Тямлю, як ми падали по дорозі й зараз зривалися, биті безтямним страхом, як старий Вінценцій хрипів і кричав: „Помалу! Помалу!“, а пані Гжехоткова пищала раз-у-раз: „О Єзу! О Єзу!“ Тямлю, як Юльця, біжучи обік мене, впала і покотилася з досипів стрімкого берега в долину і як пан Броніслав скочив за нею, підняв її і взяв на руки,—але я не ждала, побігла далі, і все щезло з перед моїх очей. Як і коли ми добігли до лісу, цього не тямлю.

Проймаючий холод, це було перше почуття, коли я знов отямилась. Я глипнула довкола—скрізь темно. Мацнула

рукою,—підло мною якесь ріщ'я ¹⁾, листя, права. Мацнула даліше—рапава кора якогось грубого дерева. Аж тепер я пригадала собі, що я в лісі. І разом з тим у моїй голові воскресли спомини цілого того пекельного переполоху, що загнав мене разом з іншими в ліс. Де я? Що зо мною? Що сталось з іншими? Я напружила слух: чути довкола якісь шелесті, щось немов тихі шепти, час від часу тихі стогнання та охання. Ах, боже, тобі слава! Значить, я не сама в лісі! Я підвелась, сіла, і тут-же в темряві мої очі побачили ясну почку. Придивляюся ближче й бачу: в видолинку ²⁾, яких двацять кроків від мене, якісь дві чорні постаті, припавши на почіпки ³⁾ до землі, роздувають невеличкий вогник із сухого листя та дрібних сухих гілляк. Перша моя думка була: різуні! Але ні! Придивляюся ближче, а це наш почтивий пан Вінцентий, що сили дує на вогник, а пані Гжехоткова ламає гіллячки та підкладає в полум'я.

— Пане Вінцентий, це ви?—озвалась я зі свого місця.

— Я, я! Це ви, панно Маню? А що, не скалічилися?

— Здається, ні.

— Ну, то ходіть ближче. Ви певно змерзли.

— Страшенно.

— Ходіть, накладемо вогонь, ogrіємось та й будемо шукати решту нашої компанії.

1) Ріщ'я—поламани сухі гілляки, сушняк.

2) Видолинок—долинка.

3) На почіпки—сидіти, загнувши ноги.

— А що-ж різуні? Не чути їх?

— Нічого не чути. Мабуть хтось зробив собі жарт та пустив такий пострах по Кальварії.

— Не може бути!

Швидко розгорівся вогонь. При його світлі й теплі ми набрали відваги, почали гукати, і за пів години вся наша компанія щасливо зібралася коло вогнища. Кажу щасливо, бо не лише нікого не хибувало, але ніхто не скалічився, не ушкодився окрім хіба дрібних задряпнень та потовчень. Старші мамуні охали та проклинали збиточників, що так переполошили хрищений нарід; молодіж жартувала та кпила сама з себе і з учорашнього переполоху. Різуні видавалися тепер усім якоюсь пустою, безглуздою байкою; ніхто не міг зрозуміти, як це спалося вчора, що один окрик якихось невідомих збиточників міг кинути переполох на таку величезну масу народу.

Юлька й пан Броніслав прибукалися на самім останку до вогнища. Вони надійшли з різних сторін, обоє якісь мов не свої. Броніслав силкувався сміятись і жартувати, але видко було силувану веселість. А Юлька була бліда, як крейда, і якась мов зовсім неприпомна. Я кинулася до неї, почала розпитувати, оглядати, чи не вдарилася де? Ні, рани ніде не видно, а дівчина дивиться на мене шкляними очима, на питання не відповідає нічого, мов слухає, а не розуміє моїх слів. Дала я їй води напитися, посадила коло вогнища, бачучи, що вона трясеться, як риба. Припадають усі коло неї, розпиту-

ють, що їй сталось—а ні слова з неї не видобудеш. От тобі й на! Маємо свіжий клопіт. Одні кажуть, що то з перестрахи, другі, що може, пікаючи, вдарилася де в голову, інші знов щось інше говорять. Лише пан Броніслав мовчить, держиться якось осторінь. Я зараз завважила це, пригадала собі, що в нашім переполоху, коли Юльця впала була в яр, Броніслав кинувся за нею. Зараз у моїй голові блиснув здогад, що воно щось в'яжеться одне з одним, але що я маю доходити кожній колоді кінця? Мовчу.

Незабаром почали до нашого вогнища громадитися втікачі й з інших компаній, що так само позабігали в ліс, та більшу часть ночі путилися по корчах, під деревами та в яругах. Одні пообдирали на собі одежу, в інших пообдряпувані руки, лиця, попідбивані очі, а всі померзли, прясуться, кленуть різунів, кленуть пих, що дали вість про них, кленуть свою власну боязливість. Та хоч і як усі кляли або сміялися, а все-таки ніхто не важився по-ночі йти з лісу та шукати дороги додому. Ану-ж та вість про різунів таки правдива? Та даремно всі напружували слух; від Кальварії не доходили тепер ніякі крики, не видно було луни пожежі, все було тихо, мов вимерло.

Аж над раном до нас прийшов один ксбондз із костела. Суперіор¹⁾ розіслав ксбондзів, клериків, усіх кого мав під рукою геть в околицю, по лісах та полях відшукувати переполошених паломників,

¹⁾ Суперіор—старший ксбондз.

успокоювати їх. Це вчора був легкоми-
сний, сліпий алярм¹⁾, хоч не зовсім безпід-
ставний. Зайшло непорозуміння. Справді
на Кальварію йде велика громада різунів,
тих селян-Мазурів із Тарнівського округу,
що в лютому обагрили свої руки кров'ю,
опоганили рабунками. Іде їх мало не п'ять
сот. Але вони йдуть не різати, не рабу-
вати, а молитися, сповідатися, досту-
пити розгрішення, якого їм не хоче дати
місцеве духовенство. Коли вони показа-
лися в селі найближчому до Кальварії вчора
вечером, зараз путешні селяни, почувши,
хто вони такі, дали знати де-яким із чу-
жосільних богомільців, а ті не порозу-
мівши, що це за різуні, побігли до Каль-
варії і переполошили весь нарід. Тимча-
сом різуні таки там заночували, не
доходячи до Кальварії, а ксьондзи, бачучи
переполох народу, зараз у ночі післали
гонців до Добромилля і до інших сусідніх
містечок, просячи для безпеки народу
прислати відділ кінних ландсдрагонів²⁾.
Поки не прибудуть ландсдрагони, мазу-
рам наказано рушатися з місця, де но-
чують. Усіх богомольців просять вер-
тати на свої квартирі. Небезпеки нема
ніякої. А за-для несподіваної вчорашньої
пригоди та заколоту, якого наробили
вони, сьогоднішнє набоженство почнеться
прохи пізніше, щоби всі могли добре при-
готовитися і вспокоїтися перед тим.

Так вияснилася справа з різунами, і ми
всі, погасивши вогонь у лісі, весело та

¹⁾ Алярм—привожний знак.

²⁾ Ландсдрагони—кінні стражники.

гамірно пішли на свою квапиру. Тільки наша Юльця все ще не приходила до себе, хоч, огрівшись, перестала трястися й її лице знов відзискало свою краску, хоч і не вповні.

Сонце тільки що зачинало сходити, коли ми вийшли з лісу. Долини були заповнені млою, а верхи гір вирізувалися з неї, мов острови. Кальварійський костел увесь горів у рожевому світлі, а його вікна сипали золотисте проміння, мов довгі золоті нитки, що цілими в'язанками вибігали з шибок і губилися десь у безмежному, блакитному просторі. Віяло раннім холодом, відкись несло димом. У низу захована в млі ревла худоба, яку гонили на пашу. Ми йшли, хрестячися та шепчучи молитви. Юльцю вели дві жінки по-під руки.

— Пане Броніславе,—мовила я шептом, наблизившись до нього,—ви не знаєте, що їй сталося?

Він глянув на мене, силкуючись удавати, що не розуміє нічого.

— Ну, ну, не вдавайте новонародженої дитини,—мовила я. — Адже я бачила, як Юльця, тікаючи, впала, а ви скочили за нею в яр.

— Привиділось вам, панно Маню!—мовив він, усміхаючись. — У ніякий яр я не скавав, панни Юльці зовсім не бачив, аж коли ми опинилися при вогнищі.

— Ов,—подумала я,—щось воно дуже погано, боже, коли ти аж так далеко починаєш вибіхуватися! Бідна наша Юлька!

Прийшли ми на квапиру, повмивалися, попередягалися, позашивали, де в кого що

пообдиралося вночі по хашах, поснідали, аж чуємо—дзвонять. Це вже скликають богомольців на набоженство. Зараз ми всі рушили. Виходимо на гостинець, а там знов біготня, крик, народ тиснеться, та не в напрямі до костела, а в противному. Позаповнювали придорожні рови, дехто дряпається на дерева, а скрізь лунає гомін:

— Різуни! Різуни! Різуни йдуть!

Учорашнього переполоху а ні сліду. Всі цікаві побачити тих різунів, але не бояться їх. Осб проїхали гостинцем два ландсдрагони на сивих конях, у блискучих шоломах, з карабінами за плечима. Народ замепушився. Аж осб показалася внизу на шляху хмара куряви. Чупи якийсь глухий гомін, мов спогнання якогось величня... ближче — ближче — і осб передні могли розпізнати першу лаву людей, що йшли гостинцем, співаючи та зіпхаючи. Це були Мазури-різуни. Коли наблизилися, всі прочани розступилися, позіскакували з гостинця в рови, зробили їм дорогу, і вони пішли відци аж до самого костела поміж двома лавами цікавих глядачів. Ішли купою, списнені, понуривши голови. У своїх брудних полотнянках, насунених на очі магерках вони виглядали, як величезний шмат сірої, малородючої землі, що, зірвавшись з місця, валився кудись у безодню. Їх лиця були також землянистої барви, непривітні; на де-яких повиписували вже свої знаки голод і нужда. Ані одного усміху, ані привітання, ані поздоровлення. Коли порівнялися з першими рядами богомольців, то їх гурт зупи-

нився на хвилю, а потім усі вони одним голосом запягли плачливу пісню:

Przed oczy twoje, Panie,
Winy nasze składamy;
A karanie, które za nie odbieramy,
Wyrównujemy ¹⁾).

Нам ударило морозом по душі, коли ми почули ті голоси, — ті самі голоси, що ще перед пів роком ревли: «Bij! Rznij! Młóć ²⁾! От як швидко прикрутила їх божя рука! Люди не карали їх за їх учинки, уряд ще й нагороджував їх, а проте осб що з них тепер! Ішли всі як осуджені, як викляті. Коли наблизились до костела, суперіор вийшов напроти них ув орнамі ³⁾ з хрестом і промовив:

— Люди! Цілуйте хрест, клякайте на землю і молітьсся тут, перед костелом, а до костела я вас не пущу!

Вони кинулись цілувати хрест, поклякали на землю, та все лише благають:

— Припустіть нас до сповіди! Нікого з нас до великодної сповіди не допустили! Хочемо сповідатися!

— Добре, — мовив ксбондз суперіор, — будуть вам сповідники, але аж завтра. Сьогодні велике свято, всі священники заняті. Підождіть до завтра.

Так вони й стояли на колінах, або лежали крижом ⁴⁾ на землі весь час, поки

¹⁾ Перед очі твої, пане,
Складаємо наші провини;
А кару, що за них одержуємо,
Вирівнюємо.

²⁾ Бий! Ріж! Молоти!

³⁾ Орната — ризи.

⁴⁾ Криж — хрест.

правилася сума¹⁾. Хоч який був величезний список богомольців, але до різунів не доторкався ніхто, їх обминав людський список, так, як розлита вода обминає високий горб.

Сума правитьсся. Органи грають. Поміж народом, що пишетьсся не лише в костелі, але геть скрізь довкола, проповляютьсся клерики з пушками²⁾, брязкаючи накиданими в них грішми. Грошей кидають люди таку силу, що кільканацять кроків пушки наповнюютьсся, їх відносять у закрістію³⁾ й висипають із них кидане до великих кадок. Але до Мазурів ніхто з пушкою не наближається: суперіор наказав не приймати від них ніякого дарку, ніякої жертви.

Наша компанія звільна пропискається до костела; при боковім вівтарі направо мав ксбондз Капуцин правити мшу⁴⁾ на нашу інтенцію і запричащати нас усіх. Тривало то зо дві години, поки ми крізь те море людських піл допислися на своє місце і повипискали звідци інших, що вже вислухали свого набоженства і запричащалися. Компанія за компанією йшла по черзі, і ось уже прийшла черга на нас.

Стали ми в боковій наві костела, ждемо. Ксбондз Капуцин іще в сповідальниці, кінчить сповідати. Скінчив, перехристив панітента⁵⁾, стукнув причі до кратки, встав і йде до закрістії. А в тім із се-

1) Сума—служба церковна.

2) Пушка—коновка для збирання грошей.

3) Закрістія—ризниця.

4) Мша—служба церковна.

5) Панітент—той що сповідається.

редини нашої компанії чути проразливий крик:

— Хочу до ксбондза! Хочу до ксбондза!

Всі озирнулися. Що таке? Ах, це Юлька! Вона, що досі йшла, порушувалася мов не-притомна, й не говорила нічого, тепер на-раз відзискала мову. Кричить і тишеється до закрисії

— Що тобі, Юльцю? Чого тобі? Як тобі?—розпитують її зо всіх боків, але вона байдуже, кричить усе своє:

— Хочу до ксбондза! Хочу до ксбондза!

Пустили її. Пішла до закрисії. Я зирнула на пана Броніслава, бачу: поблід панич, скулився, очі вступив у землю, рад-би, бачиться, залізти в мишачу діру, та ба, годі!

Ждемо ми, ждемо, аж ось відчиняються двері закрисії, ксбондз Капуцин висуває голову, кличе пана Вінцентого, паню Гжехоткову, кличе пана Броніслава й нарешті мене. Входимо, а наша Юльця клячить на колінах перед вівтариком, заплакана, хлипає й обтирає очі хусткою.

— Пане Броніславе, — обертається ксбондз Капуцин до нього, — тут оця панна призналась мені, що вчора вночі, користуючись із загального переполоху, в лісі ви знасилювали її. Правда це?

— Ні,—відповів сміло пан Броніслав... Я не бачив її в лісі й ні про яке насильство не знаю. Вона була зомліла... вона хора... сама не знає, що говорить.

— Хлопче, не бреши!—крикнув гостро ксбондз Капуцин.—Хочеш, я зараз покличу лікаря, і коли покажеться, що панна ка-

же правду, то я віддам справу до кримінального суду.

— А Маня посвідчить, що коли я, втікаючи, впала в ярк, пан Броніслав скопив за мною, вхопив мене на руки і замість винести на дорогу заніс далі в хаші.

Ми аж здивувалися. Це все промовила наша Юльця зовсім ясно та розумно, мов-би ніколи й не була неприпомною.

Пан Броніслав пробував усміхнутися. Не звертаючи уваги на Юльчині слова, він обернувся до ксбондза Капуцина:

— Я не маю нічого против того, щоб лікар оглянув цю панну. Але коли в неї що не тее, то це ще не доказ, що я це зробив. Я ні про що не знаю.

Тут ксбондз Капуцин розсердився.

— Блазню!—крикнув і, вхопивши пана Броніслава за вухо, поволік його перед круцифікс ¹⁾.—Ось тут! Приклякни!(А сам усе держить парубка за вухо та гне додолу). І присягни мені на свою душу, що ти нічого не винен! Говори за мною: Присягаю богу...

Пан Броніслав мовчав.

— Говори: Присягаю...

Пан Броніслав ще мовчав.

— Присягай!—налягав ксбондз Капуцин, —а ні, то зараз пишу донесення до суду і видаю тебе в руки ландсдрагонам. Крім злочину насилування будеш мати ще злочин збезчещення святого місця. А знаєш, чим то пахне? Чував про Шпільберг та Куфштайн ²⁾?

¹⁾ Круцифікс—розп'яття, хрест.

²⁾ Міста, де знаходяться великі тюрми.

Не знаю вже, чи страх перед присягою, чи страх перед арештованням зловив Броніславову відвагу. Досить, що він таки признався, що пожартував з Юльцею, але зовсім не в злому намірі, бо він хотів оженитися з нею.

— Так?—госпро відповів ксбондз.—А по що-ж ти тепер відпирався? То так роблять чесні кавалери? Фе, спитайся! Та ні! В тебе спиду нема. Тебе треба як пого вола брати на воловід. Зараз мені тут присягни перед оцим розп'ятим і в присутності оцих свідків, що скоро лише вернеш до Львова, посватаєш цю панну. І зараз маєш дати на заповіди, і просити ксбондза пароха¹⁾, щоб написав мені посвідчення про це, а як ні, то я передам цю справу криміналові. Це зневага для нашого святого місця.

Бідний Броніслав мусив присягти. Ксбондз в додатку відмовив йому причастя, і він, вирвавшись з костела перед кінцем богослуження, зараз забрався до Львова. Як побачиш його де, то кланяйся йому від мене, але борони боже сказати, що знаєш усю оцю історію!

А до нас по богослуженню ксбондз Капуцин мав дуже красну науку, і за те що в нашій компанії сталася така немила пригода та зневага святого місця, велів нам з поворотом іти до Самбора і там поклонитися чудотворній Матері Новосамбірській, а потім наймати службу в кожній церкві, яку здиблемо по дорозі, і, наймивши службу, вислухати її

¹⁾ Ксбондз-парох—парафіяльний ксбондз.

самим, і йти пішки аж до самого Львова. Оце-ж ми й вертаємо, та, вертаючи, стали на нічліг у Фелъштині. А завтра будемо в Самборі, де думаємо забавити цілу добу.

І подумай собі, що за хитра бестія та Юлька! Доки ми не вийшли з Кальварії, вона весь час плакала, ні до кого ані слова не говорила,—ну попросту, дівчина як зарізана ходила. А як прийшли до Фелъштина та розташувалися на ніч і я взялась потішати її, а вона як не заре-гочеться, як не кинеться мені на шию та давай мене цілувати!

— А що!— каже.— Мудро я спіймала того віпрогона? Не бійся, я все обмір-кувала! Я знала дуже добре, що роблю. А він падлюка! Чи бач, відпиратися почав! Але я йому задам! Я його тепер маю в руках. Буде він у мене тонко сви-стати!

Ну, чи подумав-би хто, щоб така свята та божя, та мала такий хитрий розум! Я ще не стямилася гаразд, а вона знов мене стискає та цілує...

— І тобі дякую, Манюсю!— мовить до мене.— Я знаю, ти хотіла мені наробити скандалу, а що найменше зав'язати мені світ з непомрібом. Але маю в бозі надію, що твої лихі думки вийдуть мені на добро. А тимчасом спасибі тобі! Як будемо справляти весілля, запрошу тебе на першу дружку. Не відмовиш, Манюсю, правда?

Ну, прошу дивитися на таку гадину! Хто-би то по ній подумав!

Ну, досить! Маєш цілу історію, тільки прошу тебе, не говори цього нікому. Головно за-для поваги святого місця. Як-би так наші старі довідалися, як воно все діялось, то готові-би не дозволити паннам ходити на ті відпустити. Правда й це небагато допомогло-би, бо як казав старий дяк від святих П'ятниць, коли між панною й кавалером появитьсь «поползновеніє,» то не відкропиш його ніякою свяченою водою.

Бувай здорова! Цілую тебе

твоя

Маня.

1905 р.

ДОДАТКИ.

ПЕРЕДМОВА

(до збірки „З бурливих літ“).

Займаючися від довгих літ студіями над розвитком національного і партійного життя в Галичині, а спеціально над історією «бурливих літ» 1846 — 1848, я мимохідь звертав увагу на деякі постаті та епізоди, що хоч і не стояли на першому плані історичної сцени і для фахового історика тих часів мусять губитися в масі, або дають лише якусь одну рисочку для характеристики ширшого історичного пла, та про те приковують до себе увагу белетриста своїм чисто людським змістом, своїм драматизмом. Такі епізоди сами напрошуються під перо повістяря та новеліста, і я не міг опертися тій спокусі. Правда, з намічених мною епізодів я опублікував досі лише два: «Герой по-неводі», первісно написано по польськи як один розділ повісти «Lelum-Polelum» і надруковано також по польськи в скороченню в видаванім д. Катнером календарі «Lwowianka», та ширшу повістку «Гриць і панич», друковану в Літературно-Науковім Вістнику 1898 р. Надто були в мене від давніх літ порозпочинані ще деякі оповідання з цього циклу, головне оповідання «Різуни», яке я одначе викінчив аж цього року.

В оцьому виданню я міркував із разу подати всі оповідання «З бурливих ліп» в однім томі, але побачивши, що за-для об'єму матеріялу це неможливе, ділю їх на два томики; призначене первісно для цього томика оповідання «Герой по-неволі» буде поміщене в другім томику. А тепер іще кілька слів про джерела тих двох повісток, що поміщені в оцьому томику.

Певна річ, історична повість — не історія, а повістяр, навіть коли він користується історичними документами і має факти згідно з ними, не повинен паїти перед собою і перед публікою, що він ані на хвилю не перестав бути беле-тристом, «прувером», тоб-то винахідником по щасливому вислову середньовікових Французів. Історичні документи, навіть хоч як пильно й щедро-б він використовував їх, дають йому поодинокі риси до характеристики часу, бліді контури людей і подій. Те, що творить суть ар-тистичного твору — індивідуальне життя, рух і тепло мусить автор надати їм сам. Певна річ, і історик має прохи аналогічне завдання, але лиш аналогічне: він мусить із документів відгадати і відтворити перед читачем дух і характер часу, мусить віднайти по-за тисячами дрібниць основну течію, по-за відірваними явищами великий закон розвою, по-за індивідуальними рисами — типове. Беле-трист навпаки, ловить на лепу самі явища, в вихрі історичних подій він хапається за індивідуальність, виторочуючи її, мов червону нитку з різнобарвної

пканини, і пілвки на тій індивідуальності, мимохідь, немов рикомом показує великі історичні події, дає нам глядіти на них ніби через невеличке віконце. Його ціл пуп, як і всюди инде — малбвання людської душі в її поривах, пристрастях змаганнях, пріюмфах і упадках; чим живіше він на данім історичнім тлі змалює своїх героїв власне як людей, а не як манекени в історичних костюмах, тим кращий і привкіший буде його пвір.

Усе те я говорю, розуміється, не pro domo mea. На скільки мені вдалося в оцих повістках змалювати живих людей і разом із тим віддати також колорит і настрої даних історичних хвиль, не мені про це судити. Мої міркування нехай будуть свідоцтвом того, як я розумів своє завдання, а не осудом, як я виконав його. Для такого осуду я подаю тут деякі матеріяли.

Оповідання «Різуни» основане в першій лінії на оповіданню мого покійного батька, який не раз, хоч і загально, згадував про переполох, зроблений на Кальварії приходом великої громади мазурських різунів в осени 1846 р. Оптим то перший нарис цього оповідання в віршованім обробленні входив у склад поеми «Панські жарти», основаної також на батькових оповіданнях. Та пізніше, перероблюючи цю поему для друку, я викинув цей і деякі інші зайві епізоди і пробував обробити звістку про прихід різунів на Кальварію в окремій поемці. Та й цей план я закинув, надібавши 1884 р. в архіві д. Вол. Федоровича в Вікні лист одного

сучасника, де подано особ яку звістку про цей, історикам того часу, скільки відаю, незвідний факт Лист писаний з Бірчі 18 жовтня, при дні по факті, і особ що говорить про нього: 15 tego miesiąca był odpust na Kalwaryi, gdzie się znajdowało z 80 000 ludzi, a trzecia część z tego przez Bircze się wlekła. Możesz sobie przedstawić, jaki to był przyjemny widok przypatrywać się tym zbójcom, którzy szli na Kalwaryę pozbyć się grzechów zabójstwa, których się dopuścili, aby mogli na nowo zabijać. Na Kalwaryi było by niezawodnie przyszło do jakiego zaburzenia, ale były cztery kompanie wojska w bliskości i cztery armaty. Jednakże jednej nocy, jak się zdaje, złodzieje musieli narobić trwogi i wszyscy gdzie kto mógł uciekał, bo jak gruchnęło, że rano już mnóstwo wyrznęli, to możesz sobie wystawić, co się tam działo: komisarze i księża unieśli z klasztoru aż patynki pogubili, a panny lwowskie w koszulach po lasach się błąkały. Wojsko potem chwaliło się, że jak by nie my, to by tu wszystkich wyrznęli Polacy,—a to żeby jeszcze większą nienawiść między ludem rozniecić».

[15 цього місяця був відпуст на Кальварії, де було до 80.000 людей, з них третя частина тяглася через Бірчу. Можеш собі уявити, що це був за приємний вид приглядатися тим розбійникам, що йшли на Кальварію, щоби залишити гріхи зроблених ними убийств, щоби могли на ново вбивати та мордувати. На Кальварії безперечно було-би дійшло до якогось заворушення, але було чотири роти війська поблизу і чотири гармати. Однак одної ночі, як кажуть, злодії мусили наробити тривоги і всі втікали, де хто

тілвки міг, бо як рознеслася чутка, що рано вже дуже багато вирізали, то можеш собі подумати, що там робилося: комісари і уніяцькі попи з монастиря аж папінки погубили, а львівські панни в сорочках блукали по лісах. Військо потім хвалилося, що коли-б не ми, то тут-би всіх вирізали Поляки, — а це для того, щоби ще більшу ненависть зробити між народом].

Автор цього листа підписаний «Adam» — прізвища я не міг довідатися, очевидно це той сам Адам, який у нарисі Йосифа Якубовича «Swiatło i cienie» оповідає про свою «Obronę dworu i miasteczka Birczy w ziemi sanockiej r. 1846» (див. Album Lwowskie, wydane przez Henryka Nowakowskiego, Lwów 1862, стор. 201—203)¹⁾. Значить, цей п. Адам по трохи історична фігура, хоча теперішні польські історики того часу, як Осташевський-Баранський та Шнір-Пепловський цей епізод поминають овчанкою.

Далеко виднішою фігурою був один із героїв другого оповідання, поміщеного в оцій книжці, Нікодим Пшестшельський. Історики польської конспірації 1846 р. подають, що він разом із своїм братом Вікенцієм був організатором революційного руху в турецькій повіті. Вони оба, як твердить Шнір-Пепловський (Z przeszłości Galicyi 1772—1862, tom II., Lwów 1894, стор. 172—173), «разом з Альбертом Стшелецьким удержували пісні зносини

¹⁾ Світло й тіні. Оборона панського маєтку й місточка Бірчи в сяноцькій землі р. 1846. (див. Альбом Львівський, виданий Генрихом Новаковським, Львів 1862 р.).

з повстанцями в Сяніцькім, але ревізія, доконана д. 22 лютого через комісію, прислану з Самбора разом із сильною військовою асистенцією, перешкодила виконанню їх намірів». Трохи більше деталей подає Осташевський-Баранський (Krwawy rok, opowiadanie historyczne, Złoczów, стор. 166 — 167), хоча наплів дурниць, роблячи організаціями турецького повіту Льва Мазуркевича, емігранта, та Юліяна Госляра, що в сам день різні тільки що прибув із Угорщини до Гачова і там був арештований Мазурами (пор. Schnür-Pepłowski, Z dziejów Galicyi, t. II, стор. 164). Осташевський-Баранський подає, невідомо на якій підставі (бо похвальним польським звичаєм оба ті пани не цитують своїх джерел), що Нікодим і Вінкентій Пшестшельський були державцями Турки, що обік них агітував ще третій Пшестшельський Альберт, власник дібр Комарники (Шнір-Пепловський, як ми бачили, знає про Альберта Стшелецького, а не Пшестшельського), і пише, що відділ у Турції був «wscale liczny»¹⁾, але в передодень вибуху хтось зрадив конспіраторів. Довідавшись, що староста Гіцгерн уже перед тим вислав сильний відділ війська до Турки (значить, план мусів бути вже перед тим зражений!), мусіли занехати свій намір. І справді прибув сильний відділ війська під проводом протоколіста Костгайма, який протягом чотирьох днів переводив ревізії. Рівночасно коштом заряду дібр камеральних²⁾ утворено

¹⁾ Досить численний.

²⁾ Камеральні-добра — державні, удільні.

численні й сильні відділи урлопників ¹⁾ під проводом головно стражників фінансових.

Цікаво, що оба полсьські історики промовчали те, що діялося далі, і при тім промовчали одне дуже інтересне свідощтво, бо власну заяву Нікодима Пшештшелсьького. Вона була надрукована в 1848р. в ч. 8 полсьької газети «Rada Narodowa» ²⁾, виданім д. 29 квітня. Подаю цей документ, що був головною основою мого оповідання, в дословному тексті.

«Ja Nikodem Przestrzelski, więzień stanu, w r. 1846 w miesiącu lutym przed tajną policyą i strażą finansową uchodząc, d. 25 lutego w wieczór przybyłem do wsi Stuposiany cyrkułu sanockiego, mej niegdyś dziedzicznej, z prośbą. by mię jej gromada przed scigającą mię siłą ukryła. W tym celu powierzyłem się najprzód kmieciowi Hryc Dziuryk, który z radością mię powitawszy, wszelką pomoc obiecał i słowa swego uroczyście dotrzymał; albowiem najprzód zawiadomił o mym pobycie swych sąsiadów: Fedia Turków, Andreja Mycak wójta, Jurka Maynus, a w końcu całą gromadę, przechował mię częścią w swej chałupie, częścią w lesie cztery przeszło tygodnie. Gromady tej kmiecie kolejاً karmili mię, dzieląc się ostatnim kawałkiem chleba ze mną, i kolejاً dodawali mi codzienniego towarzysza mego ukrycia dla obrony i pociechy mojej, nadto przesyłali mi przez tychże wysłanników wiadomości o usiłowaniach i krokach przez władze do mego wysledzenia poczynionych, a w szczególności donieśli mi, że Czaczkowski, rzadca dóbr kameralnych Zomna w miasteczku

¹⁾ Урлопник — солдат на відпустці.

²⁾ Народня Рада.

Lutowiskach podczas targów i jarmarków głosił i obiecywał 200 zł. m. k. nagrody za wyśledzenie moje, i zarazem przysłali mi zepewnienie, że żadne obietnice nie zdołają nakłonić ich do wydania mnie; ze mnie przeciw każdemu z narażeniem siebie bronić będą. Dotrzymali wiernie tego przyrzeczenia; bo gdy powzięto poszlakę, że się ukrywam w lasach gór sanockich i wysłano komisarza cyrkulowego i finansowego z oddziałem wojska, aby za pomocą gromad kilkunastu wsie okoliczne i lasy wspomniane przejść, przeszlakować, przerewidować, gby kolej rewizyi przyszła na wieś wspomnianą Stuposiany, dwór i mieszkanie p. Leszczyńskiej przetrząsać zaczęto, natenczas wójcik Hnat Majnus pilnujący oraczów w polu, tę rewizyę ujrzawszy, oderwał od pluga kmiecia Fedia Turków, wysłał go do mnie do lasu z poleceniem, aby o zbliżeniu się rewizyi mnie szukającej zawiadomił i w głąb lasów w parowy ukrył; zaś oraczom w polu będącym i świadkom tego polecenia najściślej milczenie polecił. Komisya przetrząsnawszy dwór i wieś całą, a nie znalazłszy mnie, uwięziła Hrycia Dziuryka, śnać przez nieznanego denuncyanta jej wskazanego, i w celu zmuszenia go do wydania mnie 52 kijów publicznie przed karczmą wobec gromady przez kaprała wyliczyć mu kazala; lecz komisya skutku nie osiągała, bo Hryc Dziuryk z nadludzkim mężstwem kijie wytrzymał a mnie nie zdradził — potem go uwięziono i użyto podstępu, straszac żonę jego, że nazajutrz męża jej powieszą, jeżeli miejsca mego ukrycia nie wyda — i udało się komisyi tym postrachem wymodz od słabej kobiety wyznanie, że mnie w lesie ukryto. Po tem wyznaniu las z wojskiem i gromadami rewidując na nowo, dnia 27 marca 1846 (в тексті через помилку 1847) złapano mnie, a Hrycia Dziuryka z aresztu wypuszczono — który o tem wszystkim co zaszło uwiadomiony

żonę swą za zdradzenie miejsca mego ukrycia surowo ukarał. Fedio Turków, niegdyś przed laty odemnie za występki ukarany, po mem złapaniu powierzone mu we cztery oczy 200 zł. m. k. do schowania odniósł mi i oddał, przylączając podziękowanie i uznanie, że kara przed laty na nim wykonana zrobiła go ze zbrodniarza uczciwym człowiekiem i z biedaka najzamożniejszym gospodarzem tej wioski. Przeto mam sobie za obowiązek dać świadectwo prawdzie i dopełnionego przez powyższych obowiązku braterstwa, zarazem podziękować tej gromadzie, a w szczególności Hrycowi Dziuryk za ten prawdziwie braterski czyn pomocy i poświęcenia się za brata, zanim Opatrzność postawi mnie w możności dopełnienia całkowitego obowiązku wdzięczności».

(«Я, Нікодим Пшестшелєвський, державний злочинець, в р. 1846 в місяці лютому втікаючи перед тайною поліцією і пограничною охороною, д. 25 лютого вечером прийшов до села Ступосяни, Саноцького повіту, колишнього могого маєтку, з проханням, щоби громада цього села сховала мене перед силою, яка мене переслідує.

В тій меті я довірився насамперед селянинові Грицеві Дзюрикові який, радісно мене привітавши, обіцяв всяку допомогу і слово своє свято додержав; опіж насамперед повідомив про мій приїзд своїх сусідів: Федя Турківа, Андрія Мицака війта, Юрка Майнуса, а вкінці цілу громаду і переховав мене прохи в своїй хаті, а решту в лісі більше як чотири тижні. Селяни цього села по черзі годували мене, ділилися зі мною останнім куском хліба, і по черзі давали мені що-дня иншого товариша мого сховку для оборони і потіхи

мені, крім того пересилали мені через тих післанців відомості про змагання і кроки, які зробила власть, щоби мене вислідити, а передовсім донесли мені, що Чачковський, завідуючий державними маєтками Ломна, в містечку Люповиськах підчас базарів і ярмарків оголошував і обіцявав двісті золотих нагороди за моє вислідження, і рівночасно прислали мені запевнення, що ніякі обіцянки не зможуть примусити їх видати мене; що мене будуть боронити перед кожним з нараженням себе.

Додержали вірно цю обіцянку; бо коли власті напали на шлях, що ховаюся в лісах Саноцьких гір і вислали комісарів повітового і пограничної охорони з відділом війська, щоби при помочи кільканацяти громад пройти дооколишні села і згадані ліси, переглянути всі шляхи, перетрусити, то коли черга трусу прийшла на назване село Ступосяни й почався трус на дворі і помешканні пані Лещинської, тоді війт Гнат Майнус, що доглядав орачів в полі, побачивши цей трус, забрав від плуга селянина Федя Турківа, післав його до мене в ліс з дорученням, щоби повідомив мене про трус, що мене шукає, і сховав в глибині лісів, в проваллях; а орачам, що були в полі, свідкам цього доручення, наказав строого мовчати. Комісія перетрусила дім і ціле село, і не знайшовши мене, арештувала Гриця Дзюрика, якого мабуть видав якийсь невідомий викажчик; і щоби примусити його видати мене, публічно перед корчмою в присутності громади казала капралові дати йому 52 кий; але

комісія наслідків не добула, бо Гриць Дзюрик з надлюдським героїством видержав киї, а мене не зрадив — потім його арештовано і вжито підступу, наспрашивши його жінку, що завтра її чоловіка повісять, коли не видасть місця мого сховку: комісії вдалося цією погрозою примусити слабу жінку признатися, що мене сховано в лісі. По тім признанню ліс при помочи війська і громади перешукали наново дня 27 березня 1847 року, мене зловили, а Гриця Дзюрика звільнили з під арешту, — який коли довідався про все, що сталося, жінку свою за зраду мого сховку строго покарав. Федько Турків, якого я колись покарав за пропуск, коли мене зловлено, довірені йому на схованку в чопири очі двісті золотих приніс мені і віддав, додаючи до того подяку й признання, що кара, яка була на ньому виконана перед кількома роками, зробила його зі злочинця чесну людину, а з бідного найбагатшого хазяїна цього села. Через те вважаю за свій обов'язок посвідчити про правду і обов'язок братерства, який виповнили вище згадані, а разом подякувати тій громаді, а головню Грицеві Дзюрикові, за це дійсно героїське діло помочи і посвяти за брата, поки Провидіння дасть мені можливість виконати цілком обов'язок вдячності»].

В це положення Нікодим Пшестшельський не прийшов. Остання згадка про нього, це урядовий виказ застрілених у часі бомбардування Львова і боротьби на барикадах д. 1 падолиста 1848 р. (див. рукопис бібліотеки Оссолінських ч. 1780,

передруковано в Пепловського *Z dziejów Galicyi II*, стор. 319); назва Нікодима Пшестшельського стоїть там на 25-тім місці.

Мені лишається згадати ще про інші історичні особи, згадані в тім оповіданню. Генерал Йосиф Бем, один із видних учасників польського повстання 1831 р., прибув до Львова д. 21 серпня 1848, з тою метою, щоб обняти провід у задуманому вже тоді повстанню. Шнір-Пепловський оповідає, що зараз по своїм приїзді до Львова Бем «удався до Вибрановського (коменданта гвардії народової) і заявив йому одверто, що коли рада адміністраційна гвардії зреорганізується так, що в її склад вийдуть особи, вказані спільно Бемом і Вибрановським, і коли та рада намість «Ради Народової» обійме моральний провід краю в свої руки, тоді гвардія одержить сто тисяч штук французьких карабінів і 200 тисяч франків готівкою. Вибрановський звернув увагу генерала на те, що такий значний набуток озброєння і грошей був-би, що правда, для гвардії дуже пожаданий, але сповнення умовин, від яких він залежав, являлося поважною небезпекою супроти «*wichrzeń świętojurskiej partyi*»¹⁾ та ворожої постанови сілеського люду» (*Z przeszłości Galicyi II*, 297). Очевидно реорганізація гвардії, проєктована Бемом, мала на меті поставлення її на військовій стопі і захоплення для

¹⁾ Зрадливих заходів святоюрської партії—представниками галицької української інтелігенції вважалися попи, яких осередком була церков св. Юра у Львові.

самого Бема «моральної» диктатури над цілим краєм. Хоча-ж Вибрановський не пішов за його планом, то все-таки Бем не переставав агітувати за ним; від пок. Івана Борисікевича чув я, що він день у день пересиджував на святоюрській горі, рисуєчи плани Львова для стратегічних цілей. У вересні, як каже Шнір-Пепловський, він знову подав Вибрановському план реорганізації гвардії народової, при допомозі якої надіявся з добрим успіхом «rozwinąć sztandar powstania» ¹⁾. Рівночасно він оголосив друком якусь політичну відозву, що звернула на нього увагу власни і зробила йому неможливим дальший побут у Львові. Цей відозви мені не доводилося бачити; польські історики, яким хочеться представити львівський рух 1848 р. зовсім невинним і легально-патріотичним, також не цитують її.

Найбільше свободи я позволив собі з Курцвайльом, ідентифікувавши його з комісарем, що 1846 р. робив трус у Ступосяні. Дійсний історичний Курцвайль був львівський швець і цехмістер, Чех родом, якого підозрювали за шпionство. Д. 2 липня його арештувала гвардія народова разом із урядником магістрату Штроплем буцім-то за підбурювання вояків проти гвардії. Його держали пару днів в арешті, потім передали судові, який одначе випустив його на волю. Цитована в оповіданню співанка про Штропля і Курцвайля (див. Kurjer Lwowski 1848, ч. 6, стр. 24). В тій самій газетці ч. 7, стр. 37, по-

¹⁾ Розвинути прапор повстання.

міщено також гумористичний протокол із Курцвайлем, де вчислено всі його злочини, а на стр. 963, карикатурний рисунок з подобизною його й Штропля.

Ці нотатки для історика, та вони можуть придатися й критикові, якому-б захопілося розібрати історичний зміст мого оповідання.

Іван Франко.

У В А Г И.

В цьому томі, що містить цикл оповідань „З бурливих літ“, зібрано три оповідання Франка. В передмові до збірки „З бурливих літ“ (Львів, 1903. Передмова; Різуни; Гриць і панич) Франко пише, що це перша частка оповідань із цього циклу, навіть цій збірці дає підзаголовок „Частка I“. Але ані частини II, ані більше оповідань, крім „Герой по-неволі“, Франко не видрукував.

1) Герой по-неволі, — написав Франко по-польськи 1889 року і надрукував без підпису в „Lwowianka“, Kalendarz на 1890 рік. Змінений і доповнений переклад цього оповідання помістив Франко в „Літер.-Науковому Віснику“ за 1904 рік, звідки воно й передруковується.

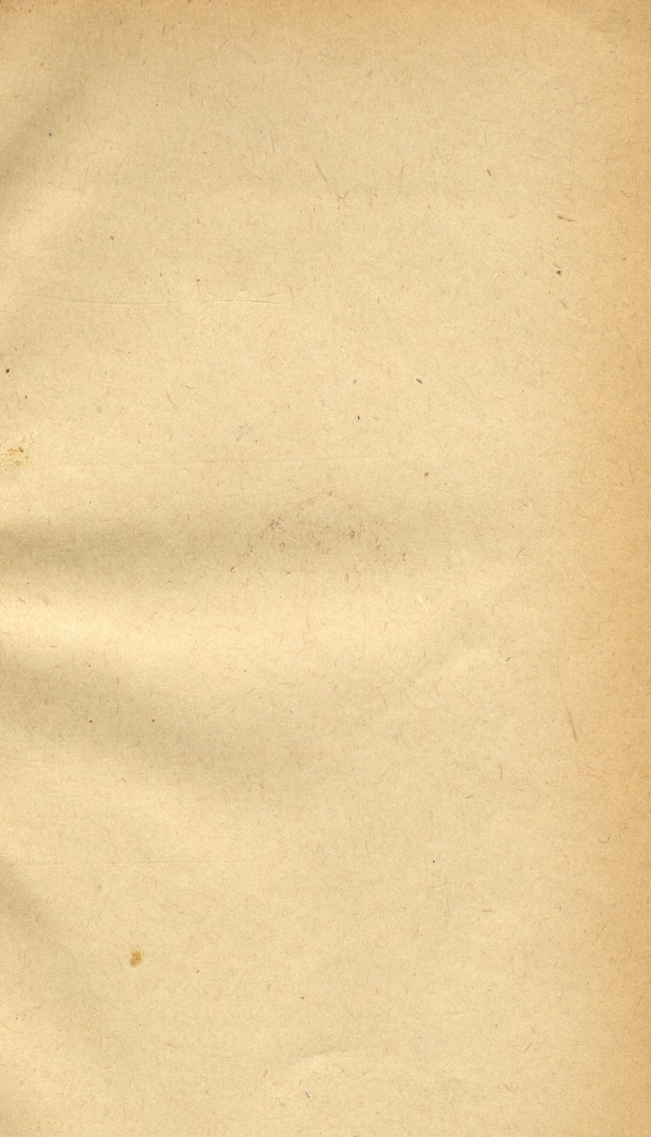
2) Гриць і панич, — оповідання з бурливих років 1846 — 1848, друкував Франко в „Літер.-Наук. Віснику“ за 1898 рік. Увійшло це оповідання до збірки „З бурливих літ“ (Львів, 1903 р.), звідки й передруковується.

3) Різуни, — написане в 1903 році для збірки „З бурливих літ“, звідки й передруковується.

4) Передмова, — була поміщена в збірці „З бурливих літ“. З цієї збірки вона й передруковується.

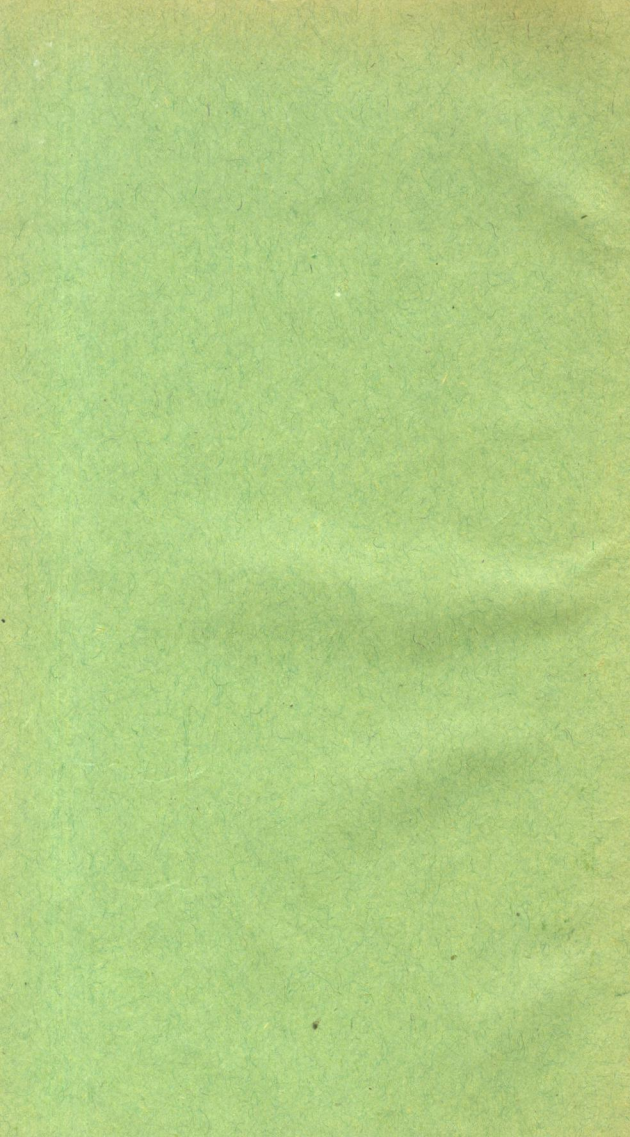
Ів. Лизанівський.

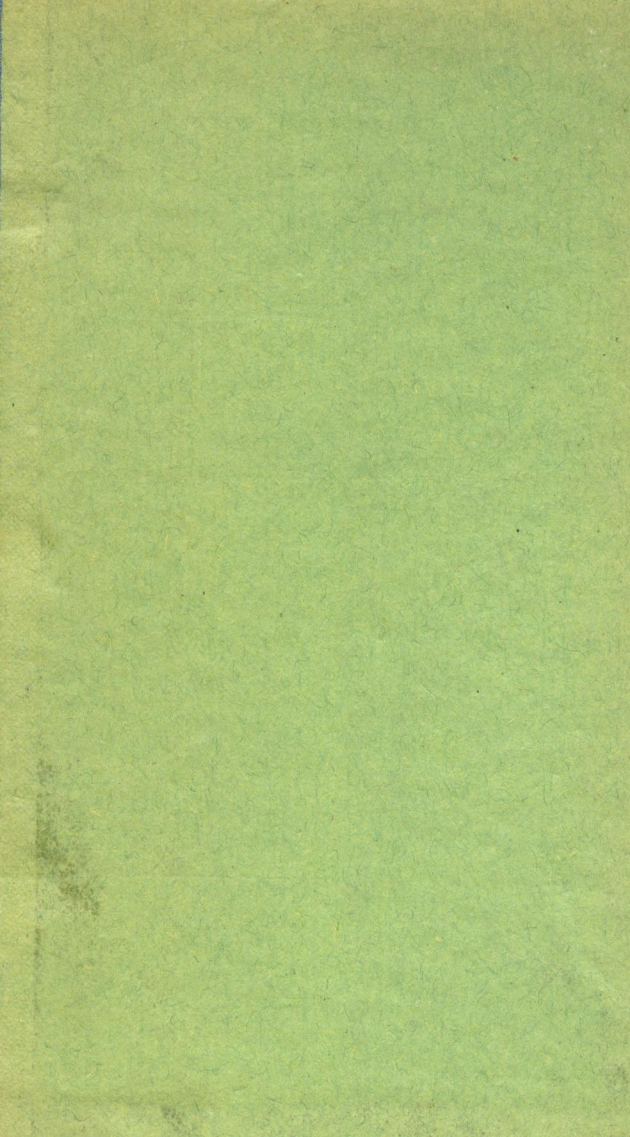

2 крб. 5 к. (р)

31.744 $\frac{1}{6}$

Ф $\frac{I}{T-281K}$

І. ФРАНКО

ТВОРИ

VI